

МАКЕДОНСКА БИБЛИОТЕКА
издава МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЪ
№ 6.

ИЗЪ МАКЕДОНСКАТА ЗЕМЯ

ВПЕЧАТЛЕНИЯ И БЕЛЕЖКИ

**СКОПИЕ — ГОСТИVARЬ. — ТЕТОВО. — ВЕЛЕСЪ. — ШИЛЪ. —
КОЧАНИ. — РАДОВИШЪ. — ПРИЛЕПЪ. — КРУШОВО. — КОСТУРЪ**

отъ
Г. БАЖДАРОВЪ

СОФИЯ — ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — 1926,

СЪДЪРЖАНИЕ

	стр.
Предговоръ	1
Градъ Скопие и неговото минало	3
Тасино чешмиче	11
Султанъ-сую (Царска вода)	15
На свадба въ село Горно-Лисиче	18
Шишево — Матка	23
Една разходка въ Черногорията	28
Кучевища — Побоже	35
При изворите на Вардаръ	41
Къмъ Тетово	47
Въ Лъшочкия манастиръ	52
Велесъ	59
Щипъ	71
Кочани	88
Радовищъ	95
Овче поле	101
Къмъ Прилепъ	107
Прилепъ	113
Прилепчани	120
Прилепъ въ борбата за българска черква и българско училище	125
Прилепъ и революционната борба	135
Прилепъ и сръбскиятъ режимъ	141
Трескавецъ	147
Въстанието въ Крушово	154
Една екскурзия въ Костурско	162

ПРЕДГОВОРЪ.

Отъ декемврий 1915 год. до края на септемврий 1918 год. редактирахъ в. „Родина“ въ Скопие.

Презъ по-свободни дни посетихъ нѣкои мѣстности въ Скопската околия и нѣкои градове въ срѣдна и западна Македония. Впечатленията си публикувахъ въ в. „Родина“. Пакъ тамъ помѣстихъ и едни по-далечни спомени изъ една ученическа обиколка въ Констурско презъ великденската ваканция на 1900 г.

Счетохъ, че ще да е отъ полза всички тѣзи непретенциозни впечатления и бележки да бждатъ събрани въ една книжка. Запазени сѫ, съ малка поправка, въ сѫщия видъ, какъвто имаха при публикацията имъ въ вестника, за това носятъ и настроението на това време.

София, декемврий 1926 год.

Г. Баждаровъ.

ГРАДЪ СКОПИЕ И НЕГОВОТО МИНАЛО

Градъ Скопие държи място между важните градове въ Македония. Играе видна роля въ миналото, ще има големо значение въ бъдещето. Разположен е по двата бръга на р. Вардаръ, тамъ, где тази река излиза отъ Шарския теснина и влиза въ средномакедонската низина. Поставен е между Църна гора, която се издига на северъ, и Водно, — красива терасовидна планина — на югъ. Скопие съсъ своето положение владее надъ три пътни улеи, по които вървятъ шестъ важни друмища за шестъ разни посоки.

По големина и население гр. Скопие е вторъ въ Македония, следъ Солунъ. Брои около 47,000 постоянни жители, отъ които повече отъ половината сѫ българи, а останалите турци, албанци, цигани и малко евреи и власи. Скопското население се поминува съ земеделие, занаяти и търговия. Въ турско време

Скопие е билъ виляетски градъ, сега е окръженъ.

Скопие е старъ градъ. Известенъ е още преди Рождество Христово подъ името Скупи или Скопи. Въ древността се е намиралъ известно време подъ владичеството на македонскиятъ царе, а по-дълго време билъ владѣнъ отъ римлянитъ. Презъ VI столѣтие следъ Христа, Скопие и околността му били завзети отъ славянско племе, което презъ царуването на Бориса влѣзло въ състава на Българското Царство заедно съ другите славянски племена въ Македония.

Градъ Скопие е билъ въ пределите на Първото българско царство непрекъснато повече отъ 200 години. „Подъ властвата на българскиятъ царе Скопие продължавалъ да биде гражданска и черковенъ центъръ“, — пише англичанинътъ Евансъ. „Въ XII-й вѣкъ византийските историци го наричатъ даже столица на България“. Особено се подигнало значението на Скопие презъ царуването на Самуила, презъ което време Македония бѣ ядката на българската държава.

Следъ падането на Източното българско царство подъ Византия въ 971 год. били пле-

нени синоветъ на Петра — Борисъ и Романъ. Романъ успѣлъ да избѣга отъ Цариградъ и билъ приетъ добре отъ Самуила. Споредъ единъ арабски писателъ, Самуилъ призналъ Романа за царь, а самъ станалъ за известно време неговъ военоначалникъ. Столица на Романа билъ градъ Скопие.

Следъ като Василий Българоубиецътъ завоюва Българското царство въ 1018 год., голѣмата и сѫществена част отъ земитѣ, които влизали въ неговитѣ предѣли, останали както въ гражданско, така и въ църковно отношение едно цѣло, известно на всички тогаваши историци подъ името България. Политически центъръ на тази България останалъ важния воененъ градъ Скопие, где Василий II Българоубиецътъ назначилъ особенъ управител „Дуксъ на България“. Тукашнитѣ българи не сѫ носили безропотно византийското иго. Скоро подиръ смъртта на Василий II единъ отъ помощниците на Самуила, внукътъ му Петъръ Делянъ, повдигналъ възстание, разбилъ гърцитѣ, завзелъ Скопие и цѣла Македония до Солунъ. Това събитие станало презъ 1040 год.

Ето веститѣ за началото на възстанието, както ги намираме въ виенския ржкописъ на византийския историкъ, гърка Скилица.

„Презъ тая година (1040) следъ двадесетъ и едно годишно робство и подчинение българитѣ дигнаха възстание по следния начинъ. Единъ българинъ Петъръ, по прозвище Делянъ, робъ у нѣкой царигражданинъ, избѣга отъ Цариградъ и като скиташе изъ България, пристигна въ Морава и Бѣлградъ, които сѫ крепости на Панония, която лежи отвъдъ Дунава, и сѫ съседни на земята на маджаритѣ. Той се издаваше за синъ на Гавраила, синъ Самуиловъ, роденъ отъ дъщерята на маджарския кралъ, която Радомиръ още приживе на Самуила бѣ изпъдилъ поради ненавистъ и се бѣ оженилъ за красивата ларисянка (пленница) Ирина. Той подбуди къмъ възстание българското племе, което неотоколѣ бѣ свило вратъ въ робство и се стараеше много да се добере пакъ до свобода. И поради това, като дадоха вѣра на думитѣ на Петра Деляна, опредѣлиха го за царь на българитѣ и като се дигнаха съ него презъ Нишъ и Скопие, което е главенъ градъ на България, провъзгласиха го за царь и избиха немилостиво и безчовѣчно всѣки намеренъ тамо грѣкъ“.

Тридесетина години следъ първото голѣмо българско възстание въ Македония про-

тивъ Византия, въ Скопие българите замислили второ възстание. Начело на българските възстаници презъ 1071 год. стояли скопските велможи и тяхния главатар Георги Войтъхъ. Ала и това възстание било потушено.

Скоро следъ възобновлението на Българското царство отъ Петра и Асъня, Скопие съ околната страна влъзълъ въ пределите на новото царство. Знае се положително, че царь Калоянъ (1196—1207) завзелъ цѣла Македония заедно съ Скопие, Нишъ, Призренъ, Велбуждъ и цѣлитъ имъ области.

Въ славната епоха на Асъновците градът е добилъ пакъ известно търговско значение. Въ една грамота, която Асънъ II далъ на дубровничаните, за да търгуватъ свободно низъ широкото му царство, между другите търговски градове се споменува и Скопие. Последниятъ български царь, който владѣелъ тия места, билъ Костантинъ Асънъ (1258—1277). Този царь самъ посетилъ Скопие и дарилъ манастира Св. Георги съ Хрисовулъ. Въ хрисовула се казва, че като слѣзълъ царя въ „долната земя“, стигналъ до манастира Св. Георги, създаденъ отъ светия царь Романъ на Вирпино бърдо, срещу градъ Скопие, надъ

ръка Серава. Тогазъ архимандритъ Варлаамъ, игуменъ на манастира, изнелъ предъ царя всичките правила и хрисували, които манастирът ималъ отъ по-прежните владетели. Царът ги прочелъ и потвърдилъ и дарилъ манастира съ още нови земи и богатства.

Въ края на тринадесетий вѣкъ, когато България била много ослабнала поради нашествието на татарите и войните съ тѣхъ, срѣбскиятъ крал Стефанъ Урошъ II Милутинъ завладѣлъ градъ Скопие, а внукъ му Душанъ и цѣла почти Македония. Душанъ въ 1346 год. направалъ Скопие своя столица. Срѣбското владичество въ Скопие е траяло 73 год. и само деветъ години Скопие е билъ срѣбска столица. Следъ смъртта на Душана Срѣбската държава се разпаднала и западна Македония съ Скопие минала подъ властта на Вѣлкашина, а после на сина му Марко, който самъ се считалъ, и чужденците го считали, па и сърбите го наричали „български крал“ или „Кралъ на България“, понеже господарувалъ въ българска страна. Следъ това настѫпва турското владичество и постепенния упадъкъ на града. Въпреки временето властуване на сърбите, градъ Скопие е запазилъ

българския си характеръ. Фактътъ, че презъ време на турското владичество още въ 1569 г. въ Скопие е имало българска книжарница на Кара-Трифунъ, каквато другаде тогазъ е нѣмало, е достатъчно красноречивъ.

Забележително е още, че отъ Скопската епархия сж излѣзли най-първите нови български писатели. Такъвъ е билъ дякъ Велко Поповичъ, отъ когото има останалъ ржкописъ съ различни избрани слова, писанъ въ 1704 год. Самъ писателътъ казва, че е родомъ отъ „Българске земли отъ мѣсто Кратово“. После идатъ хаджи Иоакимъ, който учителствувалъ въ Кратовско и е издалъ въ гр. Будимъ 1819 год. своята книга „Различни поучителни наставления“, неговия ученикъ Кирилъ Пейчиновичъ, който още 1816 год. напечати въ Пеща своя пръвъ трудъ „Огледало,“ „написано на простъ български езикъ на Долна Мизия, Скопски и Тетовскиий“, казва самъ приснопамятния писателъ.

Положително се знае, че въ края на XVIII-й вѣкъ и началото на XIX-ия въ Скопие, даже и въ нѣкои села на окoliaята му, стари даскали сж учили деца на азбуке, на псалтиръ и наустница. Въ градъ Скопие голѣма извест-

ностъ е достигналъ даскалъ Никола отъ Крушово, който е умрълъ въ дълбока старостъ около 1838 г. и е билъ учителъ на цѣло поколение отъ първата четвъртина на миналия вѣкъ. Всеизвестенъ е факта, че скопяни първи сѫ се обявили противъ гръцкитѣ владици и сѫ поискали отъ патриаршията да имъ праща български владици още въ .1830 год., а въ 1835 год. си построили храмъ Св. Богородица, за който изрично се споменува въ турското позволително, че е за българитѣ. Борба за българска църква и българско училище скопяни сѫ водели и следъ основаването на Екзархията, защото въ фермана на последната не се споменува Скопската епархия. Но скопяни възъ основа на членъ 10 отъ фермана настояли предъ турското правителство да се направи преброяване на християнското население въ епархията и понеже българитѣ излезли не две трети, колкото било нужно споредъ фермана, а $\frac{9}{10}$, Високата Порта не могла повече да се противи и причислила Скопие къмъ Екзархийската църква презъ пролетъта на 1872 година. Дълга е църковно-националната борба на Скопие. Нѣколко поколения сѫ участвували въ нея. Хаджи Трайко, Хаджи Георги,

Хаджи Христо Поповичъ, Даскаль Никола, Зафиръ Малевъ, Георги Трайковъ, Хаджи Кочо, Иванъ Карайоловъ, учителът Йорданъ хаджи Константиновъ Джинотъ отъ Велесъ и др., това сѫ имена на дѣятели, които отдавна сѫ умрѣли.

Що се отнася до революционните борби и до борбата съ срѣбската пропаганда, въ които Скопие е най-живо участвуvalъ, сега не можемъ да се спремъ, но тѣ сѫ и добре известни на всички ни, понеже сѫ ставали въ ваше време.¹

Тасино Чешмиче

На километъръ и половина южно отъ Скопие, непосредствено въ подножието на Водно планина, се намира Тасино чешмиче, което е дало името на близката местностъ. Старъ обичай е останалъ у скопското население да отива тукъ на разходка и веселие всѣки празникъ следъ обедъ отъ Тодоровъ-день до Великденъ. Следъ Великденъ разходката се пренася въ сенчестите ливади Тахталидже.

---

¹ По-подробно за Скопие и неговото минало въ книгите: „Градъ Скопие отъ Василь Кънчевъ“ и „Българите въ Македония“ отъ проф. Йорд. Ивановъ.

Местността при Тасино чешмиче е гола. Сенчести дървета нѣма. Но тѣ сега сж и ненужни. Въ ранна пролѣтъ, когато слънчевите лжчи току-що започватъ да стоплятъ изстината презъ зимата земя и да я съживяватъ; когато човѣшкото тѣло се нуждае отъ тѣхните гальовни милувки, а светналия погледъ съ голѣмо удоволствие се спира върху първата зеленина и първите цвѣтове следъ нѣколко месечното природно мъртвило, Тасино чешмиче е действително най-удобното място за разходка въ това време. Пъкъ и е и най-блико до града, та отговаря на кжсия още денъ и на капризната баба Марта.

* * *

Легендата, създадена отъ народа, разправя следното за бистрия изворъ „Тасино чешмиче“: Таса е била една дъщеря на майка. Една е била по хубостъ въ Скопие. Съ очи черни череши, съ вити вежди гантани, съ стройна снага топола, по-бѣла и отъ най-бѣлата кадъна. Всички лудуватъ по нея, но Таса цени своите чарове. Бегове чифлици продаватъ, за Таса нанизъ да правятъ, отъ чисти алтънъ жълтици. Бекрии имотъ пропиватъ отъ тжга

по Тасинитѣ хубости. Тозъ, който Таса хареса, съ него тя само отива, въ ранна пролѣтъ измамна, край кладенчето подъ Водно. Срѣдъ красивата природа, Таса е още по-хубава. Очите ѝ сѫ по-светли отъ най-светлия ясенъ день. Лицето ѝ е по нежно отъ цвѣтовете на дръвчетата. Снагата ѝ е по-кръшна отъ най-гъвкавата топола. Всичко на света е по красно въ присъствието на Таса.

* * *

Бѣлитѣ скопски ханъми завиждатъ силно на Таса. Тѣ не могатъ да прибератъ въ кжщи мжжетѣ си, които по-рано сѫ се връщали ласкави, а сега ги нѣма дни и нощи. Пъкъ когато си отидатъ, зле си патятъ въ харема отъ намръщенитѣ бегове, всичко продали за Таса.

Единъ день нѣколко ханъми се сговорили да идатъ въ дома на скопската хубавица-христянка. Следъ малко-много дирене, отиватъ въ кжщата на Таса. Заварили я да пере съ засукани ржкави, съ запретнати поли, съ боси крака въ нальни. Питатъ изпърво майка ѝ, где живѣе дилберъ Таса. Майка ѝ отговаря, че тѣ сѫ въ нейната кжща и ги поканва на кафе. Таса оставя прането и отива да прислужи на

гостенкитѣ. Като я тѣ разгледали, въ лицето и въ краката, въ ржцетѣ и въ снагата, проговорили: „Халалъ да ти е млѣкото, що си отъ майка сукала.“ Станали и си отишли дважъ по наскърбени отъ по-преди, защото сега разбрали, че докато Таса живѣе, мжжете имъ ще лудѣятъ, всичко ще прахосатъ и спокойствие дома нѣма да видятъ.

* * *

Презъ единъ хубавъ слънчевъ день, трима поклонници на Таса, млади скопски бегове, изгубили голѣми имоти за хубавицата, я поканили да идатъ при чешмичето край Водно, люта ракия да пиятъ, и Таса да имъ прислужва. Таса е лошъ сънъ сънувала и зли я предчувствия обзематъ. Но тя не може да имъ откаже предъ заканитѣ; чекръвно ще си отмѣстятъ, ако не ги последва.

Майката моли щерка си да остави въ кжши наниза. Таса ѝ остро отвръща, че нея млада не жали, а за жълтицигѣ се бои.. Край студеното изворче бекрии пиятъ ракия, а Таса имъ прислужва. Тя бѣрза да ги опие, за да имъ избѣга. Но тѣ разядосани, изваждатъ ости ножове и на мѣстото я пробождатъ . . .

Отъ тогазъ това изворче Тасино чешмиче се нарича и всѣка пролѣтъ въ празникъ, скопянки и скопяни на това място отиватъ. Младитѣ хоро играятъ, момцитѣ моми оглеждатъ, мжжетѣ пиятъ ракия, майкитѣ се радватъ на чедата си и приказки си приказватъ въ старо време, какъ било.

Султанъ-Сую (Царска-вода)

На 25 юни 1916 год., по любезната покана на подполковникъ К. Кръстевъ, който устрои прогулка на допълняющия македонски полкъ до „Султанъ-Сую“ (Царска-вода), имахъ възможността за пръвъ пътъ да посетя тази красива мястностъ въ околностите на Скопие. Тръгнали отъ лагера още въ 4 часа сутринта, преди изгревъ слънце, ние стигнахме следъ тричасовъ, съ почивки, пътъ.

„Царската вода“ се намира надъ селото Нерези на 10-на километра юго-западно отъ града, въ северо-западните ребра на Водно планина. Въ дъното на една тераса извира изобилна студена като ледъ вода, а надъ нея и около нея отстрани стърчатъ голѣми вѣковни кестенови дървета, които цъвтѣха тогазъ. Ландшафта добива все по-привлекателенъ видъ

отъ чешмировите храсти съ тѣхните вечно-зелени листенца. Наблизо отъ голѣмия изворъ има още два други, по-малки, но по-студени извори. Хоризонта къмъ съверъ е широкъ и се ограничава отъ Шарската верига и отъ Цѣрна гора. Между насъ и тѣзи планини се простира дѣното на Скопското поле, по което лакатушатъ Вардаръ и притокътъ му Лепенецъ, който иде откъмъ Качаничия проходъ.

Султанъ-Сую е хубаво курортно място за лѣте при нормално време, когато ще създадатъ по-голѣми удобства. Следъ закуската и почивката подъ прохладните дебели сѣнки на кестените, всички офицери и митрополитъ Неофитъ, който сѫщо бѣше гость на подполковника, решихме да се изкачимъ на върха на планината. Съ шеги и весели зачакки, макаръ и всрѣдъ най-голѣмия слънчевъ пекъ, изкачихме голѣмата стрѣмнина незабелѣзано. Отъ тукъ се откри великолепна гледка. На югъ се изправиха предъ насъ цѣла верига планини, задъ които се намира Поръечето. На юго-западъ се открояваше едва мъ видимо една голѣма пропасть между два стрѣмни върха, презъ която тече буйната рѣка Трѣска. На северо-западъ се вижда още по-добре

Шаръ, съсъ своя пирамидаобразенъ върхъ величествения и гордъ Люботрънъ, и на северъ Църна-гора. А тамъ низко долу се белѣха кжитѣ на Скопие. Не можахме да узнаемъ точно, отгде произлиза името на водата. Мюсюлмани арнаути отъ Нерези ни казаха, че тукъ нѣкога е стоялъ на лагеръ съ свитата си султанъ Мурадъ, преди да предприеме похода къмъ Косово. Ала има и странични данни, отъ които може да се сѫди, че много по-рано отъ Мурада тукъ сѫ дохождали български и византиски царе и, вѣроятно, тогазъ местността се е наричала „Царска вода“

Между с. Нерези и Царска-вода (Султанъ-Сую) се намира българския манастиръ Св. Пантелеймонъ. Надъ входната врата на храма има запазенъ на мраморенъ горенъ прагъ надпись, отъ който се вижда, че храмътъ билъстроенъ отъ Алексий Комненъ, византийски императоръ, който е царувалъ въ края на XI-то столѣтие, — значи тогазъ, когато цѣла България се намираше подъ византийско робство. Запазенитѣ въ олтаря образи на светиите свидетелствуватъ сѫщо съсъ своите изпити лица на постници, че съзиждането или възобновлението на храма се отнася къмъ това време.

Много е вероятно, че още по-преди, въвъ времето на българския царь Самуила, когато избѣгалия отъ византийски плѣнъ синъ на Петра, Романъ, е царувалъ въ Скопие, да е съществувалъ този манастиръ и да е посещавана местността „Царска вода“ отъ българските стари владетели. Презъ Второто българско царство, презъ царуването на Калояна, Асъня II и Константинъ Тиха, този манастиръ е билъ пакъ български. Работа на нашите археолози е да изследватъ тѣзи средневѣковни стариини. Въ ранното време на нашето възраждане, въ 20-тѣ години на XIX столетие, тукъ се е чело и писало на български. За това свидетелствува и единъ български надписъ на надгробна плоча въ манастирския дворъ.

На свадба въ село Горно-Лисиче

Семейство П. П-въ, което кумуваше въ село Горно-Лисиче, има любезността да ни покани на свадбата. Въ скопските села най-много свадби ставатъ презъ зимата, но комуто дойде на сгода и лѣтото не пропуска: зеръ, не е лошо въ най-работното време да доведе въ кѫщи още една работна сила.

Горно-Лисиче отстои на около 5 км. източ-

но отъ Скопие. То е чифликъ съ 50-на семейства. Малко сж раятскитѣ кжщи съсъ свои домове и ниви. Земята принадлежи на нѣколко бегове и селянитѣ я работятъ на изполица. Бегътъ дава земята, сеянинътъ я работи съсъ свой добитъкъ и сечива. Следъ вършида отдѣлятъ семето и десетъка, а останалото се дѣли на две равни части: едната на стопанина-землевладелецъ, другата на селянина чифлигарь. На това се дължи и лошия животъ на селянитѣ тукъ. Кжцитѣ сж землени, покрити обикновено съсъ слама, и въ едно и сжшо отделение живѣятъ и хора, и добитъкъ. Има, разбира се, при нѣкои кжщи и отделни колибки прилични на стаички.

Нашата компания потегли отъ града въ 7 часа преди обедъ, а поради едно премеждие — коларитѣ сбъркаха пжтя по ливадитѣ, та задръстиха едина файтонъ въ една локва — стигнахме вместо въ 8 въ 10 и пол. часа пр. пладне. Затова и цѣлата перемония закъснѣ: безъ кумъ сватба де може! А тъпанитѣ отдавна бумкаха. Когато доближихме селото, излезе единъ конникъ да посрещне кума. На влизане въ самото село посрещачите на кума бѣха повече.

Всички бъха готови при черквата и едно пристигане, започна вънчавката. Черквицата бъ съответна на кжитѣ: колиба. Религиозната церемония бъше като на всѣкжде, само дѣдо попъ внасяше известна оригиналност въ изпълнението й. Особеното, що забележихъ при венчавката е, че следъ свършека на пънегето „Исая-Ликуй“, при честитяването, свещеника удари една съ друга главитѣ на младоженците. Сѫщото стори и кума следъ целуването на венцитѣ. Ала сѫщинските особености започватъ следъ религиозната церемония; предаванитѣ отъ дѣди и прадѣди обичайни обреди трѣбва да се извършатъ точно.

Въ изпълнението на свадбенитѣ обичаи ще предадемъ само тѣзи нѣколко момента, които отъ другаде не ни бъха известни и които ни се видѣха запазени само отъ селата въ Скопското поле.

При излизане отъ черквата следъ общоприетото кланяне къмъ последната и после къмъ двора и следъ сбогуването на булкинитѣ родители съсъ свекъра и свекървата, качиха невѣстата на една волска кола и подържана права отъ най-близкия на младоженеца (единъ видъ побратимъ), я заведоха въ момковата

къща. Подире караха чеиза натоваренъ на конь и вървѣха всички свадбари. Колата пристигна, невѣстата се кланя къмъ свекъръ и свекърва до земя, ала не слиза. Момитѣ тогазъ запѣха:

Слегни Маро отъ кола кочия,
Често Мара се поклонуе,
Дали нѣма даръ да даруе,
Затова се често поклонуе.
Огреяла, огреяла ясна месечина
У Бойкови дворови . . .

До като не ѝ дадоха подаръкъ, младоженката не слезе отъ колата. Ето свекърътъ и свекървата ѝ поднасятъ едно агне (може и теле, и биволче). Булката се покланя и нему три пжти, целува го по странитѣ, по очитѣ, по устата и следъ това и връчватъ ножици, съ които да пореже ухото на агнето, до като пусне кръвъ. После пакъ му се кланя и го целува като по-рано. Чакъ подиръ това свалиха невѣстата отъ колата и тя почва да дарува по редъ кумъ и кума, свекъръ и свекърва и другите гости. На всѣкиго се покланя бавно и низко, цѣлува ржка и получава подаръци въ pari. Дарува и зетя. Последниятъ, види се, за да изпита покорността на невѣстата, по-

стави ржката си низко на колѣното, та така да я целуне, като се наведе твърде низко. При даруването на зълвитѣ, булката имъ целуваше ржцетѣ и отъ горе и отъ долу.

Започва влизането въ кѫщи. То става бавно. Моми и жени пъять обичайни свадбарски пѣсни. Предъ прага на кѫщата поднесоха на невѣстата една тепсия пита, въ която бѣ поставена и една лъжица масло. Преди де пристъжи прага булката зема съ пръстъ масло и намаза на кръстъ съ него горния и долния прагъ. Подиръ това тя взема единия край на баницата, другия зълвата и така бавно тръгнаха къмъ огнището, гдето чакаше седнала свекървата. Въ стаята на пѫть за огнището бѣха поставени на три мѣста малки дървета, символизиращи пречки, които невѣстата отстраняваше съ крака. Така тя се добра до свекървата и ѝ връчи баницата. Свекървата ѝ даде пъкъ пафти.

Сега пѣеха:

Хубава девойко,
Полека невесто
Да не напрашишъ девери.
Огреяла, огреяла ясна месечина.

Свекървицс, свекървице
 Бъла гължбице,
 Кай ти иде маска подкована.
 Кай ти носи свилена кошуля,
 Па гледайте, що ке бакшишъ
 Свекървата даде на снахата.
 Ще ѝ даде сребърни пафти.

Презъ туй време свадбаритѣ вжtre се гощаваха и пияха. До като се свършатъ тия обреди, дворътъ се изпълни съ моми и момци, които подъ такта на тжпанитѣ и свиренето на зурнитѣ завиха кръшни хора.

Какво символизиратъ посочените по-горе обреди, нека изтълкуватъ фолклориститѣ.

Шишево — Матка.

Нѣма по -живописно място въ Скопската околия отъ с. Шишево. За тамъ се опжтихме десетина души приятели на 16 юлий 1916 год. Съгласили се бѣхме да пренощуваме въ селото и да прекараме цѣлия неделенъ день срѣдъ природата. Зеръ голѣми сѫ горещинитѣ, особено пъкъ това лѣто, въ града, та грѣхъ е да не се използува неработния денъ за разходка. И много доволни останахме отъ виденото и чутото, а така сѫщо отъ освежи-

телния, чистъ и прохладенъ въздухъ. Правъ е билъ женевския философъ Русо, като е изживѣлъ по-голѣмата часть отъ времето си въ скитане по майката-земя.

Пътътъ, който води отъ Скопие за Шишево, презъ цѣлото си протежение около 15 километра, е твърде красивъ и сѫщевремено удобенъ: може да се мине съ кола. Потребни сѫ малки поправки, за да биде добъръ. Про-каранъ между градини, които се поятъ изкуствено, та не сѫ пострадали отъ жегата, отъ дветѣ му страни стърчатъ хубави сенчести плодовити дръвчета и прилича на алея, която има специфичната прелест на нечовѣшко дѣло, понеже повече е творба на самото естество. На мѣста градините сѫ защитени отъ живия плетъ на свойствените за преходния, между умерения и субтропическия, поясъ бодливи храсти. Шосето на 3—4 километра вънъ отъ града почва да лъкатуши и ту се доближава, ту отдалечава отъ Вардара, който току-що е приелъ водите на най-голѣмия си притокъ въ горното течение — Трѣска. Панорамата, която се открива предъ погледа добива още по-голѣма хубостъ съ контрастите създадени отъ природата: разкошната зеленина край рѣката

добива по-яръкъ цвѣтъ и става по-привлекателна, следъ като погледътъ тамъ далечъ на западъ се срецне съ каменистите суходолия на Жеденъ планина. Колко смисъль има във всѣко наименование, което народътъ е далъ на планини и гори, на рѣки и долини, на села и градове! Жеденъ планина! Тя отдалечъ изглежда като грамадна попукана бърна на пустинния жителъ въ безводна Арабия!

Стигнахме въ Шишево на смрачаване. Настаниха ни за вечеря въ бейския конакъ, где сега се помещава общинското управление. Скоро месечината изгрѣ и съсъ своята мека и нежна свѣтлина откри предъ очите ни една очарователна картина. Близу насреща ни се издига не много високо, обрасла по склоно-ветъ си съ низки чеширови храсти, планина, която е продължение отъ Водно, но носи тукъ местни имена. Най-високия ѝ върхъ се нарича „Дупенъ-каменъ“, който се снишава вълно-образно къмъ западъ, сбразува седловината „Кръстецъ“ и свършва съсъ скалистата чука „Соколовецъ“. „Соколовецъ“ се спушта стрѣмно почти отвесно къмъ буйната Трѣска. Отсреща, пакъ отвесно, се издига надъ рѣката, почти на сѫщата височина като „Дупенъ-

камень“ планината „Стара Матка“. Еднаквиятъ съставъ на красивитѣ и величествени скали, на които природните стихии въ продължение на вѣковетѣ сѫ дали най-разнообразни скулптурни форми, показва, че „Стара Матка“ и „Соколовецъ“ сѫ били нѣкога споени, но Трѣска, въ своя стремежъ да се слѣе съ Вардара, съ постоянно блѣскане, си е пробила путь между тѣхъ и ги е раздѣлила. Сѣнките, които хвѣрлятъ дветѣ височини, очертаватъ отдалечъ пропастъта, презъ която минава гневливо бучащата рѣка. Тамъ горе въ тази пропастъ, разправяше единъ селянинъ, едно място се нарича „Мраморна девойка“. Легендата разказва, че братъ и сестра, влюбени до полуда, дошли въ този хубавъ кѫтъ да дадатъ воля на своя демониченъ копнежъ далечъ отъ хорските погледи. Ала Богъ, който всичко види, обърналъ на мраморъ брата и сестрата въ момента, преди да се отдадатъ на своята престжпна и безумна страсть...

Въ това отчуждено място отъ свѣтския шумъ на голѣмия нѣкога, въвъ първите вѣкове на християнството, въ Юстинияново време, градъ, сѫ дирили успокоение за тревожните си души отшелници монаси. Три манастира се

намиратъ наблизу тукъ: Св. Богородица (Матка), св. Никола и св. Андрей.

За да прекараме по-приятно тази хубава лунна вечеръ повикахме и двама свирачи албанци. Нежните мелодични меки звукове на кавала, този стариненъ балкански инструментъ, ни създадоха още по-възторжено настроение. По лицето на Хр. Матовъ, любителъ на музика, видимо се четеше особено доволство, а Албански, планинско чедо, шумно изразяваше своите чувства. Свирачите седнали единъ до другъ, въ своето традиционно илирийско облекло, ни напомняха за онези древни времена, когато македонските, а по-късно римските велможи същ устраивали своите весели пироре. Презъ деня преди обядъ направихме разходка до манастира „Матка“, поради което и тръбаше да газимъ до поясъ, при закачки и смъхъ, бързотечните, но бистри води на Тръска. Макаръ че бъше малко вътровито следъ обядъ, прозрачните води на реката ни прельстиха и се изкърпахме.

Ще дойде време, когато въ тези хубави места, по които същ скитали български комити, млади хора, момци, моми, маже и жени, ще се наслаждаватъ отъ радостите на живота.

Скопие ще брои тогазъ стотина хиляди жители и до Шишево ще се отива съ грамвай. Нашето хероично поколение съ мечъ подготвя пътя за по-красивъ животъ на следващите ни подире потомци. А тъ ще си спомнятъ за подвизите на своите предшественици и ще пъятъ юнашките пѣсни на миналото време.

Една разходка въ Черногорията

На северъ отъ Скопие въ подножието на Черна-гора, отъ изтокъ къмъ западъ се редуватъ десетина села, нѣкои отъ които отдавна желаехъ да посетя. Случай ми се отдаде на Духовдень, когато въ приятна компания съ председателя на окръжната постоянна комисия г. Л. Томовъ, околийския началникъ г. Хр. Славковъ, бившия войвода Димитъръ Недковъ и скопския добъръ българинъ Стефанъ Петревъ, въ 9 часа зараньта потеглихме на коне отъ града. Лекия прохладенъ вѣтра лениво се бореше да отслаби действието на палящите лѣтни слънчеви лжчи. Полето бѣ вече загубило чисто зеления си пролѣтенъ видъ, защото ечникътъ бѣ вече наузвѣване. Следъ единъ часъ пѫтуване по полето ние

стигнахме непосредствено до полигъ на Черногора и почнахме постепенно да се качваме на горе. Навлизахме въ планинска местност. Зеленината се увеличи, сенчестите дървета зачехиха, поехме по сенчестата вада на Бразденската рѣка.

Приятна прохлада отъ наситенъ съ кислородъ въздухъ ни лъха. Първото село, въ което влѣзохме, е Бразда. Тукъ ни посрещна бившия учителъ и комита Петко Марковъ, сега кметъ на селото,¹ добре намъ познатъ отъ по-рано. Следъ малка почивка при селската чешма, отъ която тече изобилно чиста студена вода, потеглихме по на северъ. Минахме с. Глухово, и стигнахме на обедъ въ с. Баняни. Подиръ обедъ къмъ 4 часа посетихме близкото до с. Баняни с. Чучеръ, гдето на другия денъ става съборъ и гдето бѣха пристигнали вече нѣкои гости отъ съседнитѣ села. Тукъ престояхме доста време и се любувахме на хорото по случай една свадба. На връщане вечеръта минахме пакъ презъ Баняни, гдето ни чакаха конетъ и отъ тамъ посетихме с. Мирковци. Въ Мирковци заварихме сѫщо

---

¹ 1916 год.

свадба, и следъ като погледахме селското хоро, минахме презъ Мирковския манастиръ и стигнахме наново въ Бразда. Тукъ направихме малка почивка въ новата къща на кмета. Вечеръта въ 10 часа бѣхме вече въ града.

Селата, които посетихме се намиратъ много на близу и сѫ срѣдно голѣми: Бразда брои 58 кѫщи, Глухово 75, Баняни 107, Чучеръ 97, Горняни 37, Мирковци 127. Тѣ иматъ собствена земя. Чифлиците сѫ по полето. Ала земята имъ е недостатъчна, подобно на всички наши планински села. И тукъ е станало, както въ другите мѣста на Македония и България. Когато турцитѣ завоювали Балканския полуостровъ, обсебили полята, а раята се прибрала въ пазвитѣ на планините да бѫде по-далечъ отъ голѣмите пжтища, да е по-спокойна, и благодарение на това, е запазила своята вѣра и своите племенни особености. Нѣкои отъ селеляните, напр. Чучерци, се виждатъ принудени да обработватъ като надничари или като наематели и бейска земя по полето. Ала Баняни, макаръ и да иматъ и най-малка мерѧ споредъ населението си, се задоволяватъ съ това, що иматъ: мжжетѣ не желаятъ женитѣ имъ да работятъ въ друго село и на чуждъ гос-

подаръ. Населението въ тези места е физически запазено. То представлява здрава планинска раса, съ правилни черти. Женският свѣтъ е красивъ. По облекло жителите отъ Черногорията спадатъ къмъ западната българска областъ; тѣ сѫ бѣло-дрешковци. Можетъ носятъ дѣлги до колене бѣли аби съ черни гайтани; момчетата лѣтно време — пъстри долами, кжси надъ коленетъ ризи съ много гънки като фустанели, и широки гащи; женитѣ — дѣлги ризи съ тѣмно вѣзмо по ржавитетъ и политѣ, и кжси бѣли долами съ черни гайтани. И по говоръ селяните въ Черногорията спадатъ къмъ западните българи.

Съ изключение на селото Бразда, което е било цѣло екзархийско въ турско време, въ другите съседни, посетени отъ насъ и по-горе изброени, села е било развито сърбоманството. Наистина въ началото на нашето възраждане и при решаването на църковния въпросъ, тѣ сѫ се чувствуvalи българи и когато е ставало пробояването на населението въ Скопската епархия презъ 1872 год. съгласно членъ 10 отъ фермана, съ който се учредява Екзархията, всички тия селяни отъ Баняни, Чучеръ, Мирковци и пр. сѫ се каз-

вали предъ турската комисия българи. Старцитѣ помнятъ тукъ посрещането на първия български владика Н. В. Пр. Кириль. Ала следъ нѣколко години срѣбъската пропаганда е сполучила съ подкупи, обещания, залѣгвания, а най-после съ заплашвания, да ги откажате наново отъ родната черква и да се обявятъ за патриашисти сърбомани. Въ това отношение срѣбъската пропаганда е имала съдействието на фенерското духовенство и на турското правителство, което следъ Цариградската конференция въ 1876 г., а особено следъ Санъ-Стефанския договоръ почна да се бои отъ българитѣ за бѫщащето на европейските си владения. Уцелѣли писмени данни за българщината въ този край на нашето отечество могатъ да се намерятъ въ многото манастири. Ние за кратко време успѣхме да надзѣрнемъ само въ черквицата на Св. Никита, — на височината между Чучеръ и Горняни, — твърде стара по строежъ и по живописъ. Научно изследване на тѣзи срѣдновѣковни паметници могатъ да направятъ нашитѣ археолози. Ние тука ще изтѣкнемъ бѣгло само следния фактъ. Местните свещеници сѫ имали обичай да написватъ имената си върху иконитѣ, — види

се за споменъ, и на една икона прочетохме съ българска транскрипция следния надписъ: „Попъ Георгие Петревъ отъ село Баняни 1858“. Но въ 1858 година е нѣмало сръбска пропаганда и въ Баняни сж се учили на своя, български езикъ. Въ началото на настоящето столѣтие сръбската пропаганда, за да запази своите придобивки и за да ги разшири още по-наюгъ почна да си служи и съ чети организувани, въоръжени и изпращани отъ кралството. Опорни пунктове на сръбските чети сж били селата Баняни и Чучеръ. Турската властъ си е затваряла очите и се е преструвала, че не подозира съществуването на сръбските чети, а арнаутите отъ Гилянско сж били подкупени, давали сж имъ пълно съдействие и имъ служели за ятаци. Естествено, при тѣзи условия, Вѫтрешната революционна организация много трудно е могла да се бори съсъ сръбския въоръженъ тероръ. Една отъ главните бази на нашите чети въ Черногорието е било селото Бразда, което се намира само половинъ часъ на югъ отъ Баняни и Чучеръ, свърталища на сръбските чети. По ридовете на Бразда и Мирковци не единъ пътъ сж си давали кървава среща нашите

чети съ турскитѣ и сръбскитѣ чети. Тукъ сж се подвизавали войводитѣ Боби, Симеонъ Молеровъ, Василь Аджерларски и пр. Разказващите за по-важнитѣ моменти отъ тѣзи борби участника въ тѣхъ, Петко Марковъ, сега Бразденски кметъ. Въ тѣзи мѣста, само 2 часа далечъ отъ Скопие, сж ставали сражения между чужденцитѣ нашественици отъ северъ — сърбитѣ и борцитѣ за българско име и освобождение на поробенитѣ ни сънародници.

Казахъ по-горе, че сръбската пропаганда бѣ успѣла да се наложи въ Баняни и Чучерь и че селото Бразда е останало до край българско. Между тѣхъ се намиратъ отъ югъ къмъ северъ, — не разбира се въ права линия — Глухово и Мирковци, въ които е имало български екзархистки кжщи и сърбомански патриаршистки. Тѣзи села сж се намерили между два огъня, между наежени единъ срищу други врагове — сърби и българи.

Въвъ време на сръбската окупация при селската чешма въ Бразда се разигралъ следния интересенъ епизодъ. Престолонаследникъ Александъръ отивалъ често на ловъ по тия мѣста, когато пребивавалъ въ Скопие. Единъ пжть той, съ придружаващите го

офицери, се спрѣли при чешмата, гдео пе-
рѣла една бабичка. Александъръ гледа бъл-
гарския надписъ на чешмата и се мръщи.
Пита троснато бабата, „па шта си ти?“ Бу-
гарка съмъ синко, бугарка; ние въ Бразда
сме всички бугари, отговорила наивно бабич-
ката. Александъръ изсипалъ купъ псувни, из-
викалъ нѣкой отъ селото и имъ заповѣдалъ
да унищожатъ българския надписъ на чеш-
мата, като се заканилъ, че ще си изпатятъ,
ако завари читавъ надписа при второ идване.
Азъ видѣхъ следитѣ на издѣлания надписъ.
Но . . . всичко това е вече история.

— Пѣй Недка пѣсеньта на Дѣлчевъ!

И запѣхме Дѣлчевата, а подиръ нея много
комитски пѣсни, които ще напомнятъ за дѣлги,
дѣлги години борбитѣ на близкото бурно
минало.

Кучевища — Побоже

На 29 октомврий 1916 год. наканихме се
съ Хр. Матовъ и младшия адютантъ на начал-
ника на Областъта подпоручикъ Савовъ да
посетимъ село Кучевища — родното място
на дѣдо Натанаилъ, бивши Охридски и Плов-
дивски митрополитъ.

Дъдо Натанаилъ е виденъ дънецъ по църковния въпросъ. Родилъ се е презъ 1820 год. въ село Кучевища, отстояще 12 км. северно отъ Скопие. Следъ като учи въ последния градъ и Самоковъ въ 1837 год. билъ подстригнъ монахъ. Свършилъ е подиръ това семинарията въ Кишиневъ и духовната академия въ Киевъ. Когато Охридъ, въз основа членъ 10 отъ фермана, съ който се учредяваше Екзархията, въ седемдесетътъ години на миналото столѣтие, доби право да има свой рожденъ архиастъръ, за такъвъ бѣ избранъ Н. В. Пр. Натанаилъ. Ала презъ време на освободителната война той бѣ изгоненъ отъ тамъ и управлява 10 години Ловченската епархия, епархията на Н. Блаженство Екзархъ Иосифъ I, а следъ нея до края на живота си Пловдивската.

Дъдо Натанаилъ е оставилъ ценни книжовни трудове съ религиозно съдържание. Най-важни сѫ съчиненията му застъгащи българския църковенъ въпросъ — „Приятелско писмо отъ българина къ гръку“, Прага 1852 г. и „За Юстинияновитъ права на Охридската архиепископия или за църковната независимостъ на Охридско-българско свещено-началие“, Цариградъ 1873 год.

Следъ пристигането въ селото първата ни работа бъше да видимъ кжщата на дъдо Натанаил. Тя е развалини; стоятъ само зидоветъ и малка часть отъ стрехитъ. Селяни ни посочиха стаята, въ която се е родилъ този бележитъ борецъ за българска църква и българско училище. Отидохме да видимъ и черквата. Въ нея намерихме живописъ отъ 1875 г. съ образитъ на Св. Кирила и Методия. Св. Кирилъ държи книга съ азбуката. Въ единъ надписъ на плоча е показана съсъ славянски цифри годината 7009 отъ сътворението на света, като дата за построяването на черквата. Следователно черквата е съградена въ 1601 год. по сегашното лѣтоброение. По стѣните на олтаря се срещатъ ржкописни възпоманателни надписи отъ ново време. Надписитъ съ имената сѫ български. На едно място четемъ — „въ 1859 лѣто мясецъ августъ, азъ Костадинъ“. На друго — „1861 год. май 14 Трайче п. Арсовъ учитель“. Чакъ при годината 1894 вече срещаме Станко Милоевич. Това е следа вече отъ сръбската пропаганда. Кучевища, както и всичкитъ села въ Скопската Църногория сѫ чисто български. Самиятъ фактъ, че отъ тѣхната срѣда е излезълъ такъвъ беле-

житъ борецъ за духовното освобождение на българския народъ, като дъдо Натанаил, който още въ 1852 год., когато току що е повдигнатъ Църковния въпросъ, пише, „приятелско писмо отъ българинъ къмъ гръкъ“, е достатъченъ да покаже на свѣта, че тукъ националните традиции никога не сѫ изчезвали и националното съзнание е било твърде живо. Селата на Църногорията сѫ участвали въ преброяването на българското население въ Скопската епархия презъ 1872 год., възъ основа на което последната получи още сѫщата година български владика споредъ членъ 10 фермана. Презъ 80-тѣ години на миналия вѣкъ се явява срѣбската пропаганда, която съ тероръ, съ пари, съ измама, съсъ съдействието на турската власт се мжчи да печели сърби между българите въ Църногорията. Ние сре-щнахме тукъ единъ слабодушенъ човѣкъ Якимъ Паламаревъ, сега 85 годишенъ, който е билъ български учитель въ Чайрското скопско училище „Св. Кирилъ и Методий“, а подиръ въ село Драчево (10 кlm. отъ Скопие) и въ градъ Тетово. Въ Скопие колеги сѫ му били Антонъ Наследниковъ отъ Шуменъ и Хр. Бучковъ отъ Кукушъ. Въ 1886, наскоро следъ Срѣбско-

българската война, Якимъ Паламаревъ става сръбски учитель! Дали заплахата, че ще бъде убитъ, щомъ се мърне въ селото си, или алчността къмъ повече пари сж го накарали да постъжи въ служба на сръбската пропаганда, — това е вече въпросъ на неговата съвест. А че сърбите сж си служили съсъ убийства, гдето не помагали увещанията и партии, ни показватъ много случаи. Такъвъ е случая съ Никола п. Спасовъ отъ Кучевища, убитъ отъ нѣкой си Петко войвода по заповѣдъ на Богданъ Раденковичъ.

* * *

Отъ село Кучевища (около 150 чисто български кѫщи) отидохме въ село Побоже (стотина кѫщи) на около 2 километра разстояние отъ първото. Посрещнати бѣхме много добре. Тукъ и обѣдвахме. Селяните се радваха на българската власть и изказаха задоволството си отъ участковия приставъ Никола Михайловъ, бившъ четникъ. Тѣ могли сега да отиватъ за дърва въ гората, безъ да ги е страхъ отъ разбойници. Въ Побоже има манастиръ Св. Богородица, въ който става съборъ на 21 (8) септемврий. Тогазъ се стичатъ на покло-

нение маса хора отъ околните села и града. До 1890 год. манастира на Побоже е билъ български екзархистки. Ала сръбската пропаганда, чрезъ познатите ни средства и съдействието на властта, успѣла да го заграби. Самите селяни се разделили на две партии — българска екзархистка и сърбоманска патриаршистка и се почнали борби, непрекъснати, кървави понѣкога, по между имъ. Най-много болѣло българитѣ не само отъ Побоже, но и отъ околните села и отъ града за манастиря. Въ 1897 год. билъ направенъ голъмъ опитъ за отнимането на последния отъ похитителите. Учители отъ педагогическото училище, начело съ Хр. Матовъ и Панайотъ Мановъ, гражданинъ А. А-въ, Т. Б-въ и много други, селяни екзархисти отъ Побоже се сговарватъ да взематъ манастира въ деня на събора. Рано още тѣ влизатъ въ манастирската черква, екзархийски свещеници отслужватъ литургия и всички се радватъ на успешно извършената акция. Сръбските агенти, обаче, не спятъ. Тѣ отърчватъ въ конака и съобщаватъ на валията, че българитѣ дигнали възстание и съ оржие въ ръка завзели манастира въ Побоже. Валията разпорежда да се изпрати аскеръ. Около 200

души низами съ нѣколко товара джепане (муниция) потегля отъ Скопие и обсажда манастира, преди да е свършила литургията. Заваренитѣ отвѣнъ си жестоко изпалили: мнозина били тежко бити, между тѣхъ и учителя П. Мановъ. После органитѣ на властъта видѣли, че нѣма никакво възстание и се задоволили съ арестуването на нѣколцина обвинени като подстрекатели, въ това число Христо Матовъ и Панайотъ Мановъ.

ПРИ ИЗВОРИТЕ НА ВАРДАРЪ.

Басейнитѣ на две голѣми рѣки, — Вардаръ и Струма, — напояватъ главно Македония; другитѣ голѣми рѣки тукъ — Черни Дримъ, Бистрица и Места — се намиратъ по периферията на Македония. Ала до като Струма тече отъ северъ къмъ югъ и нейнитѣ и на притоцитѣ ѝ води напояватъ само източна Македония, и то не цѣлата, — Вардаръ, който държи господствующа посока отъ северо-западъ къмъ юго-изтокъ обхваща съсъ своя басейнъ две трети отъ Македония. Голѣмите дѣсни притоци на тази рѣка, каквито сѫ Велика (Трѣска) и Черна, и лѣзвитѣ — Лепенецъ,

Пчиня и Брегалница, — както и много други по-малки, събиратъ водите си отъ всички почти кътове на сръдна, западна, а отчасти и южна Македония.

Вардаръ е най-добрия вековенъ свидетель на превратните исторически съдбини на Македония. Вардаръ е преживѣлъ моментите на слава и възторгъ презъ древно и най-ново време; теглилата на българите въ Македония презъ византийското, турско и сръбско робство, както и хероичните усилия на поменатите българи за национална независимост и политическа свобода. Вардаръ е оживотворяванъ въ народните пѣсни; той е това за българите въ Македония, което е Дунавъ за българите отъ Мизия, Рейнъ за германците, Волга за русите. Вардаръ е майката река, която съ еднаква любовь прибира кървите и сълзите на своите чеда и разнася победните имъ пѣсни. Вардаръ същевремено гали македонската земя, пои я презъ лѣтните знойни дни и я прави по-плодородна и по-красива. За изворите на Вардаръ тръгнахъ на 19 октомври 1917 година, толкозъ повече, че тѣснолинейната желѣзопътна линия улесняваше твърде много изпълнението на моето жела-

ние. До Тетово пътуването минахме съвсемъ незабелѣзано. Скопското дружество „Вардарски юнакъ“ устройваше за 20-й вечеръта игри въ Тетово и до този градъ стигнахме неусетно. Съ музиката на Допълнящия македонски полкъ, ракията на досетливи приятели, пѣсните и закачките на веселата компания, ние можахме да вземемъ и по-дълъгъ пътъ безъ скука и досада. Отъ Тетово до Гостиваръ, обаче, останахъ самъ съ единъ спѣтникъ, обладанъ отъ дълбока печаль поради неизвестната участъ на своето семейство, останало въ Битоля, отъ гдето той отсѫтствуvalъ, когато града билъ завзетъ отъ англо-френцитѣ. До Гостиваръ, прочее, презъ тъмната и студена нощъ трѣбаше да пътувамъ съ тжковно настроение. Стигнахме на полунощъ въ Гостиваръ. Запжтихъ се въ околийското управление, за да диря квартира. Милиционеръ албанецъ, зле изпатилъ отъ сърбитѣ, които му задигнали всичката стока отъ магазина, ме покани да пренощувамъ въ дома му. Благодарихъ му за любезнотъта и се отзовахъ на поканата му. За ранната, до като дойде началникътъ въ околийското управление, до деветъ часа, употребихъ въ разглеждане на Гостиваръ.

Гостиваръ е малъкъ градецъ, разположенъ въ южното дъно на котловината Пологъ съ около 3500 души население, състояще се отъ българи, турци и албанци. Българитѣ живѣятъ въ отдѣлна махала, съ изключение на нѣколко кѣщи, които се намиратъ въ мохамеданската часть. Въ българската махала посетихъ началното училище и канцеларията на архиерейското наместничество, които се поместватъ въ едно здание построено за целта още отъ турско време. Тамъ заварихъ само ученици и слугата, който ми отвори стаите, за да ги разгледамъ. Заобиколихъ следъ това чаршийската улица, отъ дветѣ страни на която се намиратъ бакалскитѣ, манифактурни и занаятчийски дюкани, които бѣха празни сега поради дълготрайната война. Изобилната вода, овощнитѣ градини и хубавата околност правятъ приветливъ този градецъ въ западния кѫтъ на Македония.

Въ турско време Гостиваръ е билъ центъръ на нахия, седалище на мюдюръ; сега е околийски градъ. Гостиваръ има всички благоприятни природни условия да се уголѣми и процъвти при единъ режимъ на редъ, сигурностъ и свобода. Околийскиятъ начал-

никъ г. Спиро Георгиевъ бѣ така добъръ да ме придружи до изворитѣ на Вардаръ. По пътя той ме запозна основно съ богатствата на Горни-Пологъ и ми даде да разбера, че при едно модерно стопанисване на тази благословена почва, всѣки гражданинъ и селянинъ ще стане богатъ. Презъ цѣлия пътъ, който трае около единъ часъ отъ Гостиваръ до цельта на ескурзията ни, г. Спиро Георгиевъ ми държа една хубава лекция по земеделие и скотовъдство.

Изворитѣ на рѣка Вардаръ се намиратъ на 500—600 крачки отъ с. Врутокъ, близу до черквата на селото. Въ южните поли на Шарското предгорие Зенделъ-бегъ планина изъ подъ една тераса си пробива пътъ значителна подпочвена рѣка,—това е голѣмиятъ изворъ на Вардаръ. Въ дъното на падината, посипана съ варовити камъчета, сѫщо клокочатъ редица по-малки изворчета. Това клокочене, наподобяваще вриене, е дало както името на мястото, така и на близкото село — Врутокъ. Надъ самия изворъ се намира малка полянка, гдео намерихме построенъ единъ сенникъ съ беседка. Учениците отъ селото бѣха доведени тукъ да бждатъ ваксанирани отъ фелдшера

г. Гължбовъ отъ Самоковъ, ако не ме лъже паметъта. Бегове въ турско време сѫ дохаждали тукъ на раки-кефи и да пекатъ агнета. Ако биха живѣли на това място изобретателнитѣ жители на гр. Банско (Разлога), биха накарали водата на Вардара да върти ръжена съ агнето или овцата на огъня, а тѣ биха си пили ракията до опичането на курбаня. Когато се залеси по-добре тази тераса и се по-разшири, посетителитѣ на изворитѣ на Вардара, които занапредъ ще бждатъ много повече отколкото всѣки другъ путь до сега, ще прекарватъ приятно по нѣколко часа въ това хубаво място. Рѣката Вардаръ още отъ самото начало представлява буенъ потокъ, който може да кара не по-малко отъ четири воденични камени, и като освободенъ отъ клетка звѣръ, съ шумъ си пробива путь по скалистата долина. По на изтокъ Вардаръ тече презъ живописни сенчести долини, обрасли съ орехови, кестенови и елхови гори и следъ 3—4 километра слиза въ Гостиварското поле, наречено още Горни-Пологъ. Пробилъ си путь на воля, тукъ той е вече кротъкъ, а и новите потоци, които е добилъ отъ околнитѣ планини, го правятъ по-многоводенъ, по-тежъкъ, поваженъ.

Къмъ Тетово

Отъ Гостиваръ потеглихъ за Тетово въ З часа следъ обедъ, та можахъ да разгледамъ местността. Не много бързото движение по тъснолинейката ми позволи също да мога добре да наблюдавамъ отъ откритата вагонетка. Пътувахъ по елипсовидного равно като тепсия Тетовско поле, известно още съ името Пологъ. То е дълго около 50 км. и широко 8-10 км. Напоява се отъ Вардаръ и неговите притоци, които идатъ главно отъ лъво. Нѣкога си, вѣроятно, преди Вардаръ да си пробие путь между Суха гора и Рогачевските планини, за да влезе презъ Дервентъ въ Скопското поле, — Тетовското поле е представлявало отъ себе си езеро, подобно на Охридското. Наносната утайка, отъ каквато се състои почвата на тази котловина, е твърде много плодородна. Заградено отъ западъ и северъ съ Шарския колосаленъ масивъ и неговите предпланини, отъ югъ съ планината Буковикъ, отъ изтокъ съ Суха гора, Тетовското поле, макаръ и доста високо — срѣдно 450 метра надъ морското равнище, — има сравнително по-мекъ климатъ отъ тоя, що би се очаквалъ. Пологъ е наведенъ отъ югъ къмъ северъ. Въ

това поле вирѣятъ отлично пшеница, царевица, просо, конопъ, ечникъ, фасулъ, леща и пр. Само памукътъ и оризътъ не могатъ да узрѣятъ. Гостиварскиятъ и Тетовскиятъ фасулъ е най реномирания на Балканския полуостровъ, а може би изобщо на Европа. Азъ не видѣхъ този прелестенъ кѫтъ въ неговата най-разкошна премѣна, — пжтувахъ презъ единъ есененъ октомврийски денъ, и при все това бѣхъ очарованъ отъ великолѣпната панорама, която дѣржа въ плѣнъ погледа ми презъ цѣлото пжтуване, защото отъ новите точки за наблюдение тя откриваше все нови и нови свои хубости. Ако Балканскиятъ полуостровъ изобщо, и Македония частно, особено Македония, се слави съ разнобразието на своята природа, съ постоянната смѣна на равнини, планини, долини, хълмове, котловини, оросявани съ буйни потоци и тихи рѣки, — Тетовската котловина е отъ онѣзи кѫтове, които съчетаватъ най-добре това разнообразие.

Шаръ планина, единъ отъ най-величественитѣ масиви на нашия полуостровъ, е едната рамка на Тетовското поле. Този колосъ, който започва съ пирамидообразния най-високъ свой връхъ, Люботрѣнъ, е дивно хубавъ, а за да

изглежда по-импозантенъ той е клъцнатъ съ-
кашъ отъ единъ грамаденъ ножъ тамъ, гдео
се съединява съ останалата верига, та е спо-
енъ съ последната чрезъ една седловина и
държи юго-западна посока, като на нѣколко
места по протежението му се издигатъ нови
пирамидални върхове, макаръ и не тъй рѣзко
очертани като Люботрѣнъ. Този колосъ е дей-
ствително дивно хубавъ. Той е пъстъръ, та
вѣроятно отъ това е получилъ и името си
Шаръ-Планина. Най-горнитѣ му части, особе-
но върховете сѫ скалисти; настѫпватъ
следъ това полегати поляни, обрасли съ тре-
ва, особено ценни лѣте за дребния добитъкъ;
подире иде пояса на горитѣ. Цвѣтътъ отъ ли-
стята на дѣрветата показва тѣхния родъ. Не-
посредствено подъ пасищата иде пояса на бу-
ковитѣ гори; следъ него оня на джбовитѣ,
прошарени съ тополи, трѣне и лещаци; по-
долу идатъ гжсти кестенови гори и следъ тѣхъ
вече другитѣ овощни дрѣвчета: яблъки, орехи,
череши и всички други освенъ бадема, мали-
ната и смокинята. Кой не е слушалъ за Тето-
вскитѣ яблъки? Тѣ сѫ единственитѣ по своя
вкусъ и ароматъ! Тукъ въ политѣ на плани-
ната, по нейното протежение, между овощнитѣ

градини съж нанизани хубави села, подъ които вече лежи равната площь на добре обработеното поле. Разчленението на шарскитъ клонове придава още по голъма красота на планината, по долините на която протичатъ буйни бистри потоци. За да придаде още по-голъма очарователност на Шаръ, Творецътъ е издигналъ срещу него по низката, безводна, назъбена, почти пуста, Суха гора. А между тъхъ на югъ срѣдни по височина и растителност се откриватъ редица разхвърлени и разделени гористи планини, които отдѣлятъ Пологъ отъ Кичевско и Дебърско.

Въ 6 и половина часа стигнахъ Тетово. Вечеръта тукъ скопското дружество „Вардарски юнакъ“ даваше игри. Макаръ и уморенъ трѣбваше да присѫствуваамъ на гимнастическата вечеринка; това ми се налагаше отъ журналистически дѣлгъ. Направи ми впечатление, че публиката бѣше главно мжжка; малко дами присѫствуваха, а би трѣбвало да бжде обратното сега, когато повечето мжже съж на война. Види се, тетовки съж навикнали отъ турско време да си седатъ повече въ кжщи и не отиватъ на вечеринки.

Тетово е единъ отъ голѣмите градове. Той брои около 20,000 жители, българи, турци и албанци; по голѣмина иде, следователно, подиръ Битоля и Скопие въ западна Македония. И по благоустройството той е добъръ градъ, надминава Скопие въ това отношение.

Улиците сѫ, наистина, тѣсни и криви, като на всички градове на бившата Европейска Турция, ала сѫ послани съ калдаръмъ. Бидейки пъкъ градътъ построенъ малко на стръмно, улиците му сѫ уцедни. Чаршията е доста голѣма. Има хубави кжщи. Мѣстоположението му е красиво. Надъ града се издига единъ купенообразенъ хълмъ, на който отдалечъ се виждатъ останките отъ крепостта на Абдурманъ паша, който е управлявалъ Тетово и Тетовско презъ първата половина на 19 в. независимо отъ Цариградъ. Дъждовното време, обаче, не ми позволи да се изкача на тази височина, нито пъкъ да разгледамъ околността. Кжщата, въ която бѣхъ на квартира, бѣ на високо и при ясно небе бихъ ималъ хубава гледка, ала по полето бѣ легнала мжгла и то доби видъ на езеро, каквото е било нѣкога. Тетовските граждани, следъ като се освободили отъ фенерското духовно робство, трѣбвало да изненадатъ и да покажатъ на света, че и тукъ има хубави кжщи.

сатъ на плещитѣ си една продължителна и упорита борба противъ по-опасенъ врагъ, сръбската пропаганда. Отъ друга стргна, тѣ трѣбвало да отстояватъ тукъ мѫжествено и противъ албанската вълна, която въ 19-й вѣкъ прави постоянно напоръ на изтокъ, къмъ Македония. И въ дветѣ тия отношения тетовци — разбирамъ жителитѣ на града и околията, — сѫ изпѫлнили своя дългъ на родолюбиви българи.

Въ Лѣшочкия манастиръ.

Нимѣ можеше да отида въ Тетово и да не посетя Лѣшочкия манастиръ? Облачно бѣше, дъждъ рѣмѣше, но трѣбваше да се поклоня на гроба на единъ отъ първите наши книжовници и дѣятели въ началото на националното ни възраждане, на гроба на Иеромонахъ Кирилъ Пейчиновичъ. Въ Тетово бѣхъ гостъ на бившия учитель и революционецъ дѣеца въ Гостиварско, Захарий Новевъ, сега околийски началникъ. Ще ми позволятъ читателитѣ една скоба.

Ние сме още въвъ война, и то каквато не познава светътъ отъ по-рано. Македония пъкъ, която въ продължение на четвърть

въкъ бѣ арена на революционна борба, е военъ театъръ отъ шесть години насамъ. Много си изплати тази страна. Много нѣщо се изразходва. Лишенията сѫ голѣми. Почти всички годни за оржжие мѫже взиматъ участие въ освободителната война, и макаръ не школувани, както своите братя отъ България, помогатъ на последнитѣ въ тѣхното трудно дѣло. При все това българитѣ въ Македония понасятъ стоически всички трудности въ живота; увѣреността въ единъ щастливъ свободенъ животъ следъ мира ги крепи. И единъ отъ твърде красноречивитѣ признания, че Македония е вече свободна, е и този, че мнозина отъ общественитетѣ служители: окрежни управители, оклийски началници, кметове, пристави, секретари, стражари и пр. и пр., сѫ бивши учители или градски и селски първенци, които дълги години сѫ се борили за тържеството на народната идея, влечени сѫ били по затворитѣ, рискували сѫ съсъ своя животъ. Тѣ сега се чувствуватъ управители на сѫщия този народъ, който по-рано сѫ ржководѣли тѣй самоотвержено и съ който ги свързватъ толкозъ много спомени за общи страдания и борби. При моитѣ пжтувания изъ страната

винаги ми е било драго, като виждахъ на всѣкѫде мои стари приятели и познати на разни обществени служби и като четѣхъ по лицата имъ задоволство отъ увѣнчанитѣ съ успѣхъ усилия и известна национална гордость, сѣкашъ искатъ да кажатъ: „па що, царство ни е сега!“ Много добре стори министерството, че назначи местни заслужили хора, които не могатъ да нѣматъ присърдце своята работа. Разбира се, че можеше още да се направи въ това отношение. Но благодаримъ и на толкозъ. Та съ Тетовскиятъ околийски началникъ Захари Новевъ, председателътъ на окръжната тричленна комисия Гйорче попъ Ангеловъ и игумена на манастира отецъ Мартери, — потеглихме за Лѣшочката обителъ. Азъ и попъ Ангеловъ бѣхме въ каруцата, покрита отгоре, — валѣше, — та трѣбаше да си провирамъ главата презъ едно отверствие, за да разгледамъ хубавитѣ места въ полите на Шаръ. Срещата ни бѣ добра: на излизане отъ града срещнахме свадбари — селяни всички на коне: и булката, и зетътъ, и деверитѣ, и байрактаря, и сватоветѣ. Съсъ своята пъстра селска премѣна, тѣ образуваха една красива кавалкада. Следъ часъ и половина

пътуване стигнахме въ манастира. За ранта рано тръбаше да се връщамъ назадъ, та ми остана много малко време да разгледамъ манастира и неговата околност. Надъ скритото между великолѣпни кестенови и други овощни дървета с. Лъшокъ, на една тераса въ подножието на два гористи хълма се намира манастирътъ Св. Атанасий. Неизвестно е, отъ кога си води началото тази монашеска обителъ; може би тукъ е имало езическо светилище. Стариятъ манастиръ, обаче, е билъ построенъ малко по-горе отъ сегашния. Въ единъ манастирски ржкописъ се разправя, че Скопскиятъ митрополитъ Никаноръ, родомъ отъ село Лъшокъ отъ рода на Главиновци, въ 1600 год. обновилъ стария манастиръ. Ала въ 1710 год. монасите се пръснали, въроятно поради нѣкакви размирия, придружени съ золуми, и цѣли 107 год. манастирътъ е билъ въ запустение. На сегашното си място той е билъ наполовина възстановенъ въ 1817 год. отъ Иеромонахъ Кирилъ, отъ с. Теарци. Бащата на Кирила се казвалъ Пейчинъ. Пейчинъ, братъ му Далматъ и Кирилъ сѫтишли въ Света Гора, Хилендарския манастиръ, гдето се покалугерили. Кирилъ, обаче, не могълъ да престои

въ Св. Гора. Любовъта къмъ красивото родно място се оказала много силна у младия човекъ, който отъ друга страна, отличаващъ се съ духъ дъятелиенъ и предприемчивъ, решилъ да посвети живота си за просвѣта и поучение на своите братя българи отъ „Долна Мизия, Скопско и Тетовско.“ И ние го виждаме да школува въ Кичевския манастиръ Света Пречиста, при Хаджи Иоакима, даскала Кърчовски, а следъ това игуменъ на Марковия манастиръ Св. Димитъръ, въ Скопско. Въ Марковия манастиръ той е написалъ своето „Огледало“, както се вижда отъ заглавния листъ на книгата: „Книга сия зовомая Огледало описася ради потреби и ползувания препростѣйшимъ и не книжнимъ язикомъ болгарскимъ долния Мисии, многогрѣшнимъ во Иеромонасѣхъ и недостойнѣйшимъ Игуменомъ Краль Марковаго Манастиря, иже во Скопие у Маркоа река храма светаго великомученика Димитрия Кириль тетовецъ Пейчиновичъ въ Будинѣ градѣ 1816 год.“

Поради преследване нѣкакво, а сигурно повече отъ влечението къмъ прелестния пришарски кѫтъ, Кириль Пейчиновичъ не престоялъ дълго въ Марковия манастиръ. У него

се появила идеята да възстанови Лъшочкия манастиръ и единъ день се отзовалъ въ Тетово. Следъ като добилъ съгласието на с. Лъшокъ за намисленото отъ него благородно дѣло, той трѣбвало да издействува разрешение за това и отъ независимия отъ Цариградъ тогава въ Тетово Абдурманъ паша. Последниятъ, който се отнасялъ добре съ населението, удовлетворилъ молбата на отца Кирила. Съсъ свои средства и съ помощи събрани отъ Тетово и окolia, Иеромонахъ Кирилъ съградилъ наново разрушения отдавна манастиръ, събрали нѣколцина калуgerи, а самъ той имъ станалъ игуменъ. Той тукъ развилъ голѣма деятелност и отворилъ училище при манастира, пишелъ книги, проповѣдвалъ, поучавалъ и наставлявалъ. Често той обикалялъ окolia, държалъ нравствено-религиозни и патриотични беседи на гражданитѣ и селянитѣ. Въ Лъшочкия манастиръ той написалъ „Книга глаголемая Утешение Грешнимъ, приведена на простий язикъ отъ Кирила Пеичиновича Иеромонаха, бившаго игуменъ въ манастиръ Лъшокаго св. Атанасий въ типъ Солунский при Хаджи папа Теодосий, архимандрита Синайскаго въ лѣто 1840.“ Предговорътъ на

на тази книга е написанъ отъ печатарътъ-писатель Архимандритъ хаджи папа Теодосий отъ Дойранъ. Архимандритъ Теодосий, като говори за Кирила Пейчиновича и за изворите, които превель и по които стъкмилъ книгата, на стр. 4 въ предговора се казва: „Приведе ги со толкования на прости язикъ болгарски долния Мисии Скопский и Тетовский, да я чататъ и простию народъ да ублажаетъ на таково православний учитель. Оти можатъ да познаятъ отъ сие учение. И не можатъ да речатъ, нищо не можиме да познаеме оти есть по славянски или по росийски язикъ, еве ключъ что отворуетъ сердцето ваше; не ключъ отъ злато или отъ сребро но ключъ отъ желъзо и чиликъ, что да не се вии . . .“

Отецъ Кирилъ умръль въ 1845 година, Десетъ години преди това той е написалъ на плоча своята епитафия.

Лѣшочкиятъ манастиръ е доста богатъ съ имоти. Той притежава ниви, ливади, лозя, овощни градини. Въ двора му се издигатъ три голѣми сгради съ много стаи за гости. Черквицата Св. Богородица е малка. Въ манастира става съборъ два пъти въ годината: на св. Атанасий лѣтни, 15 май, и на Успѣние

Богородично, 28 августъ. Игумени на тази света обител, която е била просветително огнище за българите въ този край презъ цълния XIX вѣкъ следъ Кирилъ Пейчиновича сѫ били: Иеромонахъ Силвестър отъ с. Варвара (Тетовско) отъ 1845—1860; Хаджи Самуилъ отъ село Лѣшокъ отъ 1860—1878; Хаджи Езикиль отъ с. Глоги (Тетовско) отъ 1878—1898 година, а следъ него Иеромонахъ Иеротей, отъ градъ Тетово. Сега е игуменъ Иеромонахъ Мартирий, който зле щѣлъ да си изпати, ще бждѣлъ убитъ отъ сърбите, презъ 1913 год., ако не бѣ успѣлъ да избѣга въ България.

ВЕЛЕСЪ

Най-много ученици въ Солунската българска гимназия имаше отъ Велесъ. Тѣ бѣха най-буината, най-веселата група въ пансиона и учителите-възпитатели при последния имаха най-често разправии съ тѣхъ. Само кукушани имъ достойно съперничиха. И още бидейки ученикъ при поменатата гимназия, у менъ се възбуди желанието да посетя този центъръ на интензивенъ националенъ животъ. При все това, така се стичаха обстоятелствата, че ма-

каръ и да минавахъ съ трена многажди презъ Велесъ, нито веднажъ не ми се отдаде случай да спра поне за единъ денъ въ него. Следъ освобождението на Македония още повече се усили въ менъ желанието да отида въвъ Велесъ и съседните нему градове, които не познавахъ непосредствено и които ми бъха станали по-мили, следъ като сърбите тъй коварно ги похитиха презъ 1913 год. И на 29 юни т. г. (1917) предприехъ едно кратковремено пътуване до Велесъ, Щипъ, Кочани, Радовишъ. Благодарение на услугите на приятели и познати, можахъ да извърша своя малъкъ маршрутъ, безъ да срещна каквито и да било затруднения въ това оскъдно съсъ съобщителни средства време. И преди да споделя съ читателите бъглите ми впечатления, считаъмъ за свой приятенъ дългъ да изкажа тукъ искрената ми благодарност къмъ всички тези приятели и познати.

Около два километра по-надолу отъ сегашния Велесъ, отъ дъсно на Вардара, се издига единъ хълмъ, който е изолиранъ отъ останалите хълмове съ р. Вардаръ и притока ѝ Тополка. На върха на този хълмъ сѫ запазени остатъци отъ стѣни на древна крепость.

Въ противоположнитѣ спускове на поменатия хълмъ къмъ Вардара и Тополка се намиратъ две малки черквици, Св. Недѣля и Св. Никола, по стѣните на които сѫ запазени още следи отъ фрески. На този хълмъ, вѣроятно, е билъ стария градъ, който отъ илирийското племе Пеони се е наричалъ Билазора, а отъ българитѣ е билъ преименуванъ на Велесъ. Илирийското име на града се състои отъ две думи— биласъ и ora или ура; значението на първата не е известно, втората — означава мостъ. По своето положение този градъ посредствомъ мостове е съединявалъ земите отъ дветѣ страни на Вардара; отъ тука старото му име Билазора и турското Кюпрюли. Българското му име е произлѣзло отъ първата часть на илирийското наименование Биласъ, като е било видоизмѣнено на Велесъ, вѣроятно, подъ влиянието на името на старо-българския богъ Велесъ, богъ на стадата, каквито и въ древно време и въ ново време е имало много по съседното Овче поле.

Презъ царуването на Пресияна (836—852 год.) славянските племена въ северна и западна Македония възстанали противъ византийското владичество и пожелали да се обеди-

енятъ въ една държава съсъ своите събрата, влезли отъ по-рано въ състава на България. Пресиянъ дошълъ въ помощъ на възстаналитѣ и съсъ своите войски достигналъ на западъ отъ Охридъ. Отъ тогазъ значи и Велесъ се намира подъ българско владичество дори до 1018 година, когато цѣла България бива завоювана отъ Василия Българоубиеца следъ 35 годишна епическа борба съ царь Самуила. Презъ време на византийското иго Велесъ е влизалъ въ състава на провинция България, управлявана отъ императорския наместникъ, чийто съдалищенъ градъ е билъ Скопие. Царь Калоянъ освобождава Македония отъ Византия и заедно съ това и градъ Велесъ влиза наново въ предѣлитѣ на Второто българско царство.

Въ 1246 година следъ смъртта на Калиманъ I, приемникъ на Иванъ-Асънь II, византийскиятъ императоръ Ватацесь завладѣлъ Велесъ. Когато Ватацесь умрѣлъ, българскиятъ царь Михаилъ Асънь предприелъ походъ (1255 г.) противъ Византия и стигналъ до Одринъ. Въ туй време и българитѣ въ Македония възвставатъ, та императоръ Теодоръ II Ласкарисъ трѣбвало да превзима единъ по единъ

македонските градове. Велесъ билъ обсаденъ и подъ удара на стънобитните ордия билъ наново завоюванъ.

Между 1321—1331 града падналъ подъ сърбите и се намиралъ подъ тъхно робство до 1358 година, всичко 25 години. Отъ последната дата до завладяването му отъ турците Велесъ е влизалъ въ предѣлите на северомакедонския владѣтель Константинъ, който ималъ столицата си въ Кюстендилъ.

Велесъ билъ пренесенъ на сегашното си място въ турско време. Въ новия градъ постепенно се преселили много българи отъ стария градъ.

Въ третата четвъртина на 19-ия вѣкъ Велесъ е достигналъ цвѣтуще състояние. Предприемчиви, дѣятелни, честни българи занаятчии и търговци вършели добра работа и печелили хубави пари. Кожарството (сахтиянжилъкътъ), юрганжилъкътъ, мутафчилъкътъ, ракиджийството, винарството сѫ били въ пълния си разцвѣтъ. Чакъ отъ Клисура и Радомиръ дохождали въ Велесъ за ракия и вино. Велешкиятъ лозя давали изобиленъ и доброкачественъ плодъ. Жито отъ всички околнни поля и дори отъ далечните — Нишкото и Софийското — се дона-

сяло въ Велесъ и отъ тукъ наново се изпращало въ Солунъ за износъ въ чужбина. Търговци велешани посещавали панаирите въ Прилѣпъ, Неврокопъ, Съресъ и Узунджово. Тѣ отивали за манифактурни стоки въ Виена, Буда-Пеща, Бѣлградъ, гдето занасяли кожи. Съ една дума Велесъ е билъ тогазъ голѣмъ търговски центъръ въ Македония.

Велешкитѣ граждани въ досегъ съсъ своите сънародници отъ цѣлото българско отечество и съ външния свѣтъ, отъ рано пробудили у себе родолюбиви чувства и сѫ се проявили като голѣми ревнители за българска черква и за българско училище. Въ 1840 година тѣ построяватъ високо отдѣсно на Вардара черквата св. Панталеймонъ, надъ вратата на която четемъ следното: „Созида се храмъ сей во имѧ Святаго Великомученика Панталеймона въ лѣто спасителево 1840. Майсторъ Андрѣя що прави черквата“. Въ 1868 година въ сѫщата черква е била поставена иконата на българскитѣ просвѣтители св. св. Кирилъ и Методий, изписана „рукою х. Константина зографъ“. На единия жгълъ отдолу на иконата е изобразена „проповѣсть къмъ българския народъ“, а въ другия жгълъ — пакъ отдолу — „Кръщение

царь Борисово". Късно вече, въ 1907 година, на чешмата пъкъ въ двора велешани изобразили Софийската катедрала св. Недѣля, безъ да се казва, че е тя. Само велешани могатъ да се досетятъ да направятъ това невинно нагледъ изображение, напомняще столицата на България.

Около двадесетина минути вънъ отъ града, по течение на Вардаръ, се намира манастира Св. Димитъръ. Разправя се за него, че билъ затрупанъ съ пръстъ и че дѣдо Здраве, умрълъ на 80 годишна възрастъ преди 60 год., сънувалъ, какво на това място имало черква; копали и я открили. „Сей обителъ обновися въ лѣто 1855“, четемъ надписа на манастирския храмъ. Дѣдо Здраве билъ погребанъ въ манастирския дворъ, но сърбите преди три год. развалили гроба и изхвърлили отъ тамъ костите на този благочестивъ българинъ. Друга черква, пакъ въ края на града, велешани иматъ на лѣвия брѣгъ на Вардара, високо надъ последния, както Св. Панталеймонъ. Тази черква е Св. Спасъ. Въ 1874 г. власигте гъркомани, петдесетина кѫщи, пожелали да я взематъ отъ българите. Излѣзло и иrade отъ турското правителство, въ което се предписвало черквата да се предаде на влашката об-

щина. Владиката билъ Дамаскинъ. Единъ день каймакамътъ и чиновниците, придружени отъ жандарми, отиватъ да предадатъ черквата на власитѣ. Народътъ, обаче, не я дава. Имало схватка, въ която падналъ убитъ Коце Бръзовъ. Българската община изпратила следъ това двама делегати, х. Василь х. Стояновъ и Пандо Урумовъ, въ Цариградъ да действуватъ предъ Високата порта да не имъ се взима черквата. Два месеца престояли тамъ. Турското правителство било уведомено, че въ града имало четири черкви, та едната могла да се даде на власитѣ. Делегатите опровергали това и представили карта на града, отъ която се видѣло нагледно, че черквите сѫ две и единъ малъкъ параклисъ. Най-после Високата порта отговорила, че веднъжъ решение взето, то не може да се отмѣни, ала може да не се изпълни. Това било достатъчно за българската община: важно било да не се изпълни решението. . .

Българското учение въ Велесъ на-дали се е прекъсвало нѣкога. Има данни, че въ XVIII-ия вѣкъ велешките деца се учили на методистѣ, принадлежащи на Рилския, Хилендарския и други манастири. Живите съобщения на ве-

лешани съ чужбина дали потикъ за модернизирането на училищата и вече въ 1837 год. Велесъ има добре уредено взаимноучително училище съ мжжко и женско отдѣления. Проф. Йорданъ Ивановъ въ своята хубава книга „Българитѣ въ Македония“ дава печата на училището. Въ срѣдата на печата е изображенъ петелъ, емблема на събуждащата се българщина; подъ петела стои дата 1845, а наоколо надпись „Печать велескаго българско училище“. Единъ отъ най-раннитѣ и най-ревностни радетели на просвѣтата въвъ Велесъ е Ангелко Палашевъ. Той като училищенъ настоятель е оставилъ бележки и сметки, отнасящи се до училището съ дата 1847 година. Ангелко Палашевъ билъ синъ на богатъ баща, който търгувалъ съ Австрия, гдео пратилъ на учение сина си. Ангелко добилъ образоването си на немски и срѣбски езици, но не забравилъ българската си народность. Въ срѣдата на миналото столѣтие Велесъ е далъ два крупни деятели: Йорданъ х. Константиновъ Джинотъ (1818—1882), който учителствуvalъ въ Скопие, Призрѣнъ, Прилѣпъ, Битоля и пр., голѣмъ бранителъ на българското име, и Райко Жинзифовъ (1839—1877), учителъ, ора-

торъ и поетъ, който също като Джинотъ разпалено защищава българщината отъ гръцки-
тъ посегателства. . . . .

„Македония е чудна страна
нема да бидитъ гръчка она !
Шума и гора и планина,
Самий камень на тая страна,
Птица и риба въ Вардаръ рѣкж,
Живо, мрътво на свои крака
Ке станитъ, ке дадетъ отвѣтъ
На цѣла Европа и на цѣль свѣтъ :
Я българинъ сумъ, българинъ сумъ я,
Българе живѣятъ въ тая страна !“

provиква се Жинзифовъ въ едно свое стихотворение, печатано въ „Братски Трудъ“, книга IV. Москва 1862 година. Велешките първенци залъгали не само за образованietо на децата, но и за онова на възрастните. Още въ 1871 г. било основано читалище „Прощвещение“. Въ една дописка до в. „Македония“ отъ същата година се съобщава състава на настоятелството и се дава списъкъ на щедритъ „спомоществуватели“ на читалището. На това ранно пробуждане на велешките българи се дължи, че тъ се сдобиха първи въ Македония съ български митрополитъ. Велешката епархия личи между епархиите, които се из-

брояватъ въ членъ 10-й отъ фермана за учредяване Екзархията и които добиватъ право да иматъ български митрополитъ, безъ да се провърява, какво е християнското большинство въ тѣхъ: това бѣше очевидно и не подлежеше на съмнение и оспорване.

Съ прокарването на желѣзнопътната линия, която съедини Солунъ съ централна и западна Европа, започна икономическиятъ упадъкъ на Велесъ. Занаятите единъ по единъ пропадатъ, сѫщевременно Велесъ престава да биде центъръ на житната търговия. Желѣзницата донесла голѣмия бичъ по лозята, — филоксерата, та производството на вино намалява постепенно, а наводнилия страната ефтинъ спиртъ убилъ ракиджилъка. Много велешки търговци пренесли тогазъ своите кантори въ Солунъ, въ който се съсредоточила търговията на цѣла Македония и на по-голѣмата частъ отъ Албания. Ала бащите въ Велесъ бѣха спечелили добри пари, за да дадатъ на децата си образование и да имъ оставятъ малко капиталъ. И въ най-ново време отъ градовете въ Македония Велесъ имаше едвали не най-многочислената интелигенция. Бащите полагага грижи за българска черква и

училище, децата подеха революционната борба за политическа свобода. Съ пламененъ патриотизъмъ и съсъ силно развито чувство на умраза противъ всѣка тирания, велешани се отдаоха съ голѣмъ жаръ на новата идея.

Държейки централно място и бидейки на главния путь прѣко Вардара отъ България презъ северна Македония за южна и западна Македония, Велесъ игра гомѣма роля въ революционното движение. Предъ очите на властьта, на полиция, жандари и войска, велешани съ чудно самообладание прекарваха по градскитѣ мостове презъ Вардара оржжие и чети. Дѣлчевъ, предрешенъ, не веднажъ е минавалъ презъ велешкия мостъ, а ржководителъ на градския комитетъ, верващи напълно въ предаността на организираното население, пиятъ си ракията въ кафенето надъ голѣмата рѣка и следятъ съ очи апостола, до като се скрие отъ погледа имъ.

Идеята за освобождението на Македония бѣ обща за всички, средствата и тактиката за нейното осъществяване, обаче, можеха да бѫдатъ различни. И когато въ революционното дѣло се появиха най-разнообразни течения, — централисти, сарафисти, върховисти, привър-

женици на анархистичните прийоми за борба и пр., — тъ всички намериха свои възприемници въвъ Велесъ. Спороветъ между последните бъха голъми, често се дохождаше до кървави междуособици, но никога никой не си послужи съ властьта противъ идейнитъ си противници и не е известенъ случай да прибегне, който и да било, въ своето озлобление до предателство. И съсъ своя възвишенъ патриотизъмъ велешани могатъ всъкога да се гордъятъ.

ЩИПЪ

Щипъ е разположенъ въ една малка връшнико-подобна котловина, заобиколена отъ всъкъде съ хълмове. Презъ сръдата му минава ръка Отиня, която лѣтно време пресъхва, но при дъждъ приижда буйно и преди да бjurde оградена, е правела голъми пакости. Край града тече ръка Бръгалница, единъ отъ голъмитъ лѣви притоци на Вардара. Преди последните събития градътъ є броилъ кръгло 23000 жители, въ сръбско време е достигналъ 8000 души а отъ освобождението му на съамъ

се е увеличилъ и сега¹⁾ има 10650 души. Повечето сѫ българи, а останалитѣ турци. Може да се очаква населението му да се увеличи още повече следъ свършката на войната и настѫпването на нормаленъ животъ. Щипъ е сега центъръ на доста голѣмъ окрѫгъ. Въ последния влизатъ оклииитѣ Щипска, Кочанска, Св. Николска, Радовишска, Царевоселска и Беровска.

Знаяхъ, че Щипъ е старъ градъ, но не очаквахъ да видя толкозъ много паметници отъ древно време и отъ срѣднитѣ вѣкове. Близкото, почти вчерашно, бурно минало на този градъ бѣ покорило така властно въображението ми, че не старини ме привличаха въ него. Но последнитѣ сами ми се наложиха и азъ ще ги упомена, защото Щипъ е отъ тѣзи градове, чиято история отразява доста пълно историята на цѣлата българска земя.

Кога е основанъ градътъ Щипъ, не е известно. Като се вземе предъ видъ стратегическото положение на града и че презъ него е минавалъ голѣмия путь отъ Дунава презъ Сердика (София), Пауталия (Кюстендилъ),

---

¹⁾ Презъ време на войната.

Стоби (Градско) и по нататъкъ къмъ Хераклея (Битоля) и Адриятическо море, може да се предположи, какво Щипъ като селище си води началото отъ пеонитѣ (илирийско племе) и се е разрастналъ въ голъмъ градъ тепърва въ римско време. Въ III вѣкъ следъ Христа съ име Астибо, той е между виднитѣ градове на Пеонската областъ. Отъ византийцитѣ той се нарича Стипионъ, а отъ южнитѣ славяни Щипъ. Въ VI вѣкъ по долината на Брѣгалица било заседнало славянското племе Сагудати. Мнозина отъ тѣхъ още въ сѫщото столѣтие приели християнството и когато около 200 години по-кѣсно влезли въ състава на бѣлгарската дѣржава, тѣ косвено повлияли за покръщението на бѣлгаритѣ. Споредъ професоръ Йорданъ Ивановъ брѣгалишките славяни едновремено съ приемането на християнството били снабдени и съ писмени знаци, пригодени за тѣхния езикъ отъ Кирила Кападокийски. Вѣроятно, тази азбука ще е така наречената глаголица. Въ старъ бѣлгарски лѣтописъ се разправя, че царь Борисъ кръстилъ цѣлата бѣлгарска земя и направилъ въ нея църква; „и на Овче поле построилъ бѣли църкви“. Овчеполскиятъ край е билъ, следова-

телно, третъ центъръ — следъ Преславъ и Охридъ, — на българска просвѣта въ Първото българско царство.

Следъ злополучната битка при Бѣласица, въ която били плѣнени и ослѣпени по заповѣдь на Василия българоубиеца 14000 български войници и която бѣ последвана отъ смъртъта на юначния Самуилъ, Щипъ билъ превзетъ отъ византийците (1015). Царь Калоянъ наново го възвѣрналъ на България, а половинъ вѣкъ по-късно, при втория приемникъ на Иванъ Асенъ II, билъ завоюванъ отъ Византия. Въ 1330 година следъ сражението при Велбѫждъ Щипъ подпадналъ подъ срѣбско владичество, подъ което престоялъ до смъртъта на Стефанъ Душанъ (1355) всичко 25 години. Въ началото на 15-ия вѣкъ, когато княжеството на Костантинъ Дѣянъ, съсъ столица Кюстендилъ, било завладѣно отъ турците и Щипъ, който влизалъ въ състава на това княжество, миналъ подъ турска власть. Ето по бележитѣ веществени паметници отъ това минало на Щипъ.}

Юго-източно непосредствено до града между р. Брѣгалница и р. Отиня се издига доста високъ хълмъ, който поменатитѣ рѣки

съ откъснали отъ другите хълмове чрезъ своето ерозивно действие въ продължение на вѣкове. На този хълмъ, отбраняемъ отъ всички страни, римляните издигнали крепость, която е била възобновена презъ царуването на царь Самуила. Въ най-горната вътрешна часть на крепостта, гдето съ били складирани запаси отъ храна за въ случай на обсада, въ служащите за хамбари помещения още се намиратъ зърна отъ просо, вътрешността на които е изветрѣла и е запазена само корицата имъ — зърънцата съ кухи. Както на много места по нашето отечество, крепостта се нарича отъ местното население съ турското име Хисаръ. Въ северо-западните поли на Хисара се намира въ хубавъ стилъ черквата Св. Архангелъ, която по форма наподобява черквата на Марковия манастиръ въ Скопско. И дветѣ съ градени въ 14 вѣкъ отъ майстори принадлежащи къмъ една и съща архитектурна школа. Щипяни наричатъ черквата „Фития“ и споредъ думите на г-нъ Арсо Лазаровъ, който познава добре арабския езикъ, това име е получила черквата, следъ като е била завоювана и обърната въ джамия, „фитъ“ сторена. Тогазъ споредъ преданието иконата Св. Архангелъ

отъ „Фитията“ избѣгала въ града, и тамъ, гдeto била намерена, построили друга малка черква Св. Архангелъ. Последната е отъ турско време и е твърде приста постройка. Въ единъ дискусъ намерихме нанизи, подарени на черквата, съсъ сребърни монети отъ Леополдъ, кралъ Унгарски 1668 г., пари останали тукъ вѣроятно презъ време на австрийския походъ въ 1690 г. По стѣните на „Фитията“ не личатъ сега никакви остатъци отъ фрески, — замазани сж съ варъ, и при изкусно премахване на горната мазилка, може би, ще излезе на яве живопись.

Въ юго-източното подножие на Хисаря, откъмъ Ново село, се намира малката черквица Св. Иванъ Кръститель. По скромните си размѣри и по простата си направа тя е средневѣковна сграда отъ Второто българско царство. На страничната врата отдѣсно личатъ доста ясно образите на царь и царица. Царицата е съ корона, герданъ и обици, царьтъ съ корона и мантия съ седефена нашивка. Всичко това иде да потвърди, че тя е построена във времето на Иванъ Асъня II, и неговъ и на съпругата му сж образите на страничната врата. Отлѣво също има единъ образъ, който личи слабо.

Друга стара черква е Св. Спасъ, налъво отъ рѣка Отиня, въ гробищата надъ върха Кумлъкъ. Тя е отъ времето на Константинъ Дъянъ, втората половина на 14-ия вѣкъ. Въ нея сж запазени изображения и славяно-български надписи по тѣхъ. И градската черква Свети Никола се споменува въ 14-я вѣкъ, но въ този си видъ тя е отъ 1867 година, когато била възобновена. На голѣмата входна врата има църковно-славянски надпись на плоча, въ който е посочена датата на обновлението на храма и че то е станало съ общо иждивение и помощь „пастироначалствъ, митрополитъ Кюстендилскаго и Щипскаго Игнатия, родомъ Адрианополитянинъ.“

Остатъци отъ срѣдновѣковни сгради, венециански стилъ, срещаме и въ така наречения Доведжи ханъ, гдето нѣкога търговци отъ Рагуза и Венеция сж разтоваряли и излагали за проданъ своите стоки и гдето въ турско време камилари разтоваряли своите стоки.

До самия градъ Щипъ, на една тераса надъ рѣка Брѣгалница, се намира Ново-Село, съ чисто българско население сега вече частъ отъ града. Споредъ преданието то е основано въ времето на султанъ Мурадъ и е било

войнишко село: жителите му същ били длъжни да пазятъ клисурата, въ която е самото село и презъ която минава шосето за Криволакъ и Градско. Стари хора разказватъ, че на двата края на селото имало налбантници, за да разковаватъ конетъ на турците при влизането имъ въ селото и да коватъ следъ излизането имъ. Както се знае, запретено било на турците да пребиваватъ въвъ войнишки села, да минаватъ презъ тяхъ езешкомъ и съ ковани коне. Още отъ началото на турското владичество, значи, Ново-Село е било крепость на българщината въ този край. Въ черквата Св. Богородица намерихме една картина отъ 1813 год., въ която същ изобразени Св. Богородица, спасяваща единъ царь, който се дави въ морето, болното дете на живописеца, самиятъ живописецъ съ жена му и оздравълото му момче, дошло на 15 годишна възрастъ да благодари на чудотворната светица за оздравяването си съгласно обѣта. Самата картина представлява интересъ за изкуството на българския зограф и за носията въ това време. Ето преписъ въ днешни букви на обяснителния текстъ на картината, въ който се бори народния езикъ съ черковно-славянския:

„Знамение новое чудо пресветия Богородици како есть скоро помощница азъ гръшни Теодосия образомъ сии Зографъ въ лѣто отъ Христа 1813. Въ това време работихъ на църква новоселска и имахъ едно дѣте що лежи именомъ Илия: беше ми болно. Простихъ за него, майка му го донесе ради да го лекуеме и нищо лекъ не поможе и прииде време дѣте да умре и майка му го принесе предъ врата църковна и зе да плаче и азъ ѝ рекохъ, жено иди види какое Богородица избавила царя отъ море она може и намъ да помогне и поклонихме се. О чудесе пресвития Богородици оживе дѣтето и посака да яде и потомъ оздраве. Самото отроче едва бѣ на възрастъ 15 лѣтъ прииде и поклонися во свети храмъ“. Самата черква Света Богородица, въ сегашния си видъ, е построена въ 1850 година, за което свидетелствува следния надписъ: „Во 1850 лѣто месеца Юния 29 Вѣдомо буди обновлениемъ сего с-таго храма Успение пре-тия Б-ци во время на блажѣнейшего патриарха Артемия Александрийскаго и архиепископа Захария Еритронъ и епитропа хаджи Анастасия со съ общимъ православнихъ християнъ ктиторомъ и приложникомъ с-таго

храма сего да помяне Г-дъ Б-гъ въ Царствое своеемъ всегда нинѣ, присно и во вѣки вѣковъ аминъ”.

Текстътъ на по-горе поменатата картина, тѣзи надписи, както и надписитѣ на нѣкои икони отъ 1810 и 1834 година въ черквата Св. Никола показватъ, че тука българското писмо се е употребявало по черкви и килийни училища въ една епоха, когато фанариотското духовенство бѣ се запретнало да унищожи всичко българско, та съ право можемъ да кажемъ, че българското писмо никога не е било премахнато въ Щипъ и изобщо въ северна и западна Македония.

Стари хора не помнятъ да се е извѣршвало богослужението на гръцки езикъ въ щипските черкви. Само нѣкои тропари, Отче нашъ, символа на вѣрата и Господи помилуй, се казвали на гръцки въ туй време, когато гръцката пропаганда била най-силна. Въ 60-тѣ години на миналото столѣтие щипяни повели решителна борба противъ фанариотското духовенство. Начело на тая борба за българска църква застанали Манолъ Кехая и Мицо Панайотовъ. Въ 1867 год. дошълъ отъ Кюстендиль митрополитъ Игнатий да служи въ чер-

квата. Водителите на народа го предизвестили да не се язва въ черквата, защото паството не желае гръцки владика. Той отговорилъ, че ще извърши своята служба, та който не ще да го слуша, може да си излезе. Ала вместо населението да напусне храма, по-уместно било владиката да не влиза въ него, за туй било решено да се изнесе владишния тронъ отъ черквата. И когато съобщили на Игнатия, че тронът е на черковния дворъ, отказалъ да служи въ черквата и служилъ литургия въ дома на п. Костадина, на която присъствували само нѣколцина патриаршисти. Тогазъ една тълпа се отправила къмъ поменатата къща и викала: „долу Игнатия“, „не искаме гръцки владика“. Следъ Игнатия кюстендилски владика, а следователно и на Щипъ, който влизалъ тогазъ въ Кюстендилската епархия, билъ Иларионъ, българинъ.

Кога било отворено първото училище въ Щипъ, и следователно, кога е било заменено килийното обучение по църковните книги съ новото свѣтско учение, точно не можаха да ми кажатъ. Пръвъ учитель е билъ Криво Мане. Следъ него идатъ: Павле, ученикъ на Неофитъ Рилски, преподавалъ по ланкастеро-

вата система; попъ Атанасъ, братъ отъ друга майка на Иосифъ Ковачевъ; Георги Милетичъ бащата на професоръ Милетичъ, дошълъ отъ Велесъ, гдeto също учителствуvalъ и гдeto се оженилъ. Условенъ отъ чорбаджиитъ, Георги Милетичъ преподавалъ въ къщата на Коце Рибарче. Той ималъ двадесетина ученика, между които Арсо Лазаровъ и Коце Гочевъ, бащата на революционера Гйошо Гочевъ и др., които ми разправяха своите спомени отъ това време. Други учители подиръ поменатитъ сѫ били Димитъръ Българиинъ, Михаилъ Ковачевъ и Иосифъ Ковачевъ. Иосифъ Ковачевъ давалъ частни уроци презъ учителствуването на брата му п. Анастасъ 1858—1866 година, но следъ това отишълъ да следва Бълградската семенария, отъ тамъ заминалъ за Русия, гдeto завършилъ курса на духовната академия. Като академистъ първиятъ български педагогъ учителствуvalъ пакъ въ Щипъ (Ново-Село), гдeto отворилъ I и II прогимназиялни класове, и въ Велесъ. Въвъ Велесъ избухналъ нѣкакъвъ конфликтъ между него и Василь Попова, другъ учителъ, та П. Р. Славейковъ дошълъ отъ Цариградъ да ги помириява.

Тукъ ще отбележа, че въ Щипъ е имало читалище още въ 1875 г., както свидетелствува печата му, който видѣхъ у директора на непълната гимназия, господинъ Христо Коцевъ, също известенъ революционеръ отъ Щипъ. На печата се чете: Българско читалище „Дѣятелност“, Щипъ.

Презъ 70-тѣ години, когато въ Мизия и Тракия се водила агитация за освобождението на България чрезъ обицнародно възстание, Арсо Костенцевъ отъ Ново-Село, който като книжаръ обикалялъ Тракия и Македония, съ бунтовни пѣсни и агитация дѣйствуvalъ за образуване на комитети и въ Македония. На Великъденъ 1875 дохождалъ по агитация въ Щипъ и Георги Живковъ, който държалъ речь въ черквата на тема: „Да възкреснетъ Богъ, и да разточатся врази него“. Живковъ повикалъ нѣколцина въ хана на х. Костадина, въ сѫщия ханъ, гдето двадесетъ години по късно и Дамянъ Груевъ свикалъ първото свое агитационно събрание, и следъ два три дни си заминалъ. По всичко се вижда, че революционната агитация на Костенцевъ и Живковъ не е дала голѣми резултати: Македония бѣ много далечъ отъ базата на революционеритѣ, Влашко, твър-

де близко до центъра на Османското царство и много изложена на гръцкитъ козни, за да можеше тъй рано да започне вън нея борба за политическа свобода. Ала македонцитъ, които се намираха във Влашко и въ северна България участвуваха както през Априлското възстание, така и въ Опълчението през освободителната Руско-турска война.

Следът освобождението на България за Македония настаниха тежки времена. Санъ-Стеванскиятъ договоръ, който не се приложи, изплаши Турция и тя почна да вижда най-големия свой врагъ за европейскитъ си владения въ българския народъ и правителството на Хамида почна да пречи на българското културно-просветно дъло и да насърдчава гръцката и сръбската пропаганди. Българитъ въ Македония, застрашени отъ поменатите пропаганди, тръбаше да се показватъ не само лоялни поданици, но напълно покорна рая, та да запазятъ и разширятъ поне черковно-училищните придобивки. Изразъ на тая политика, отражаваща здравия, практический смисълъ на българитъ, намираме и въ Щипъ. Въ 1882 год. било съградено големото „Българско народно училище“ при черквата Успение Пресветия

Богородици въ Ново-Село. Отгоре, на стѣните подъ покрива, били написани текстовете: „Начало премудрости страхъ Господенъ“ и „Бой се отъ Бога, почитай царя“. Авторъ на това дѣло билъ бащата на известния македонски революционеръ Тодоръ Александровъ. Но това, както казахъ, е било данъкъ на времето. Същиятъ, бащата на Александровъ, по-късно основава първия революционенъ комитетъ въ Радовишъ. Втория отъ текстовете — „Бой се отъ Бога, почитай царя“ — сега не съществува, заличенъ е билъ въ революционно време.

Трѣбаше да минатъ значи само десетина години на мирна културна работа, да се съзвземе народа въ Македония, да се увеличи числото на интелигентните хора, които възпитани въ духа и идеите на Левски и Ботевъ да захвърлятъ Соломоновите притчи и да почнатъ да пѣятъ за бунтъ и свобода:

Вѣтъръ ечи, балканъ стене
Самъ юнакъ на коня;
Съ тръба зове свойтъ братя
Всички на оржжие!
Хайде братя ставайте,
Отъ сънъ се събуддайте,
Стига робство и тиранство
Всички на оржжие!

или

Боятъ настана, тупатъ сърдца ии,
Ето ги близо, наштѣ душмани,
Дързость дружина вѣрна сговорна
Ние не сме вече рая покорна.

И когато бѣ турено начало на Вътрешната Революционна Организация, за да се опита, дали ще има почва между народа зародилата се освободителна идея у шепата интелигентни хора, бѣ избранъ градътъ Щипъ. Тукъ главнитѣ апостоли Дамянъ Груевъ и Гоце Дѣлчевъ трѣбаше да влезатъ въ съприкосновение съ масата и да изпитатъ ефекта на своята опасна агитация. Изборътъ на тая, тѣй да се изразимъ, опитна лаборатория, гдето трѣбаше да се провѣри, до колко народътъ ще се поддаде на революционната идея, бѣ отъ голѣмо значение, за по-бѣрзото или по-бавно развитие на организационното дѣло.

И този изборъ бѣ сполучливъ: щипяни, които общо казано, се отличаватъ съ своя патриотизъмъ и съ фанатичната си привързаностъ къмъ Македония, се отзоваха на поканата на двамата апостоли и биде основанъ революционенъ комитетъ отначало съ ограничено число членове, за да станатъ по-кжсно та-

кива почти всички българи въ града и Ново-Село. Щипъ наредъ съ Кукушъ даде много самоотвержени революционери, нѣкои отъ които съсъ своята деятелност надхвърлиха локалното значение на последната и се издигнаха до положението да ржководятъ презъ известно време Вѫтрешната Организация.

Въ Щипъ революционната борба е оставила много спомени. Историята на тази борба ще изтъкне по-подробно участието на Щипъ въ нея. Тукъ ще отбележа само това, що мимоходомъ видѣхъ. Видѣхъ училищата, въ които Гоце Дѣлчевъ и Дамянъ Груевъ сѫ учителствували и учели по-вече възрастните да мратъ за свободата на родината, отколкото децата на книжна мѫдростъ. Видѣхъ стаята, въ която е живѣялъ Тодоръ Лазаровъ и дупката надъ вратата, дето е крилъ архивата на комитета. За да се маскира скривалището, връзъ него е билъ поставенъ потретъ. Видѣхъ изгорениятъ кѫщи въ града, презъ време на сражението съ четата на Мише Развигоровъ, и онѣзи запалени въ Ново-Село при откриване на войводата Сандо Малининъ, който, следъ като изтърколилъ двадесетина отъ потерата и евреина, що поливалъ съ петролъ кѫщата, гдето се

криелъ войводата, избѣгалъ въ града и тамъ наново се укрилъ. Ала при газенето на Брѣгалица добилъ плевритъ и се поминаль. Погребанъ билъ ноще въ черквицата Св. Арахангель. Видѣхъ мѣстото на бомбения атентатъ и на клането презъ 1911 година; видѣхъ разрушената отъ основи кжща на Тодоръ Александровъ; видѣхъ моста, где били обесени Александъръ Гочевъ, братъ на Гойшо Гочевъ, и Пъздуриевъ и чухъ тжжната история на това мжченичество . . . .

КОЧАНИ

Доста добъръ шосеенъ пжть води отъ Щипъ до Кочани, отъ дѣсно на рѣка Брѣгалица. Пжтувахъ на 2 юлий 1917 година. Жетвата бѣше на привършване и Щипското хълмисто поле се растилаше предъ очите ми съ обгорѣлата си отъ слънчевия пекъ трева, съ белѣящитѣ се стърнища на току що сженатитѣ ниви, между които на купчинки се издигаха крѣстци отъ снопи. Застигнахъ по пжтя една група жетварки, които напускаха юлето, отиваха въ Кочани и отъ тамъ за роднитѣ си села. Тѣ бѣха отъ голѣмoto, около 180 кжщи,

чисто българско село Цера, Каменичка община, Царево-селска околия. Планинците и тука както и на другите места по българската земя слизатъ презъ лътгото въ полето да жниятъ по-рано озрълитъ въ него жита. Файтонътъ вървеше не особено бърже, една отъ жетварките се затича по него да се качи, тъй както правятъ децата по градските улици и се покатери отзадъ. Казахъ й да слезе, че така ще се повреди колата, пъкъ и за конетъ е лошо. Тя следъ малко рипна и понеже колата тичаше, се изтърколи на земята. Помислихъ, че се удари зле и спръхъ. Тя стана, нищо не й било. Казахъ й да се качи при мене на колата и се повози, щомъ толкова желае. Запитахъ я, защо нѣма никакъ мжже съ жетварките. „Ние, казва, сами си работимъ. Въ турско време мжжете бѣка комити, въ сръбско се криеха въ горите да не ги взематъ въ войската, а сега сѫ войници въ нашата си войска.“ Моята случайна събеседничка бѣше възстара, доста свободна мома. Събитията презъ последните 6 години сигурно сѫ попречили да се омѣжи на време. Та само на нея ли попречиха тия събития? . . .

На половината пътъ свършва мерата на Щипска окolia и навлизаме въ Кочанско. Веднага се чувствува единъ ръзъкъ преходъ на ландшафта. Предъ насъ се открива градината на сръдна Македония, плодородното Кочанско поле, дълго около 30 кlm. и широко 10—12 километра. Заградено отъ северъ съ Осоговските планини, отъ изтокъ съ Голакъ планина, отъ югъ съ Плачковица планина, и само до ста низко надъ морското равнище — 300 метра високо — то има мекъ климатъ. Напоявано отъ река Бръгалница и отъ много други планински потоци, на които даватъ изобилна вода околните планини, съ тъста наносна почва, Кочанското поле представлява отъ себе си една кичеста, красива не само пролѣтъ, а и презъ горещото лѣто, котловина, която е източникъ на голѣми богатства. Пшеница, царевица, макъ, тютюнъ, оризъ, даже и памукъ отлично могатъ да вирѣятъ тукъ. Отъ дветѣ страни на полето въ хълмистите подножия на планините, като една огърлица, се отклояватъ предъ погледа редица хубави и богати села. Онѣзи въ политѣ на Плачковица сѫ по голѣми и по-приветливи съ многото свои овощни дървета, които придаватъ особена пре-

лестъ на периферията на полето отлъво на Бръгалица. „Кочани овасж, алънъ йоваси“ (Кочанското пеле, гнездо на злато.), казвали турцитъ. Обилната съ паша Плачковица благоприятствува пъкъ въ голъмъ размеръ за развъждане на дребенъ добитъкъ, главно овце. Въ Кочанска окolia се добива значително количество кашкавалъ, сирче, масло, вълна, кожи. Тя не само може да се продоволствува въ всъко отношение, но може да помогне на съседнитъ ней оклии.

Наближаваме града, но не го виждаме. Доста голъма равна площъ, като покрита отъ едно грамадно кадифено платнище съ ярко зеленъ цвѣтъ, привлича вниманието ми: това сѫ оризищата. Както е известно, оризътъ освенъ мекъ климатъ изисква бистра вода, и понеже водата на Бръгалица е мътна, оризенитъ ниви се поливатъ отъ планинските рѣки, притоци на Бръгалица. На северъ отъ оризенитъ ниви въ едно дере се намира града Кочани, и за това пътникътъ не може да го види отдалечъ.

Стариятъ градъ Кочани се намиралъ по на северъ отъ сегашния. Стари гробища, на около километъръ отъ града, по течението на

кочанската рѣка сж единственото веществено доказателство за това. Професоръ Йорданъ Ивановъ въ своята книга „Северна Макединия“ изкарва името на града отъ Кочини, тъй като мѣстото, где е разположенъ сега града Кочани, било нѣкога блатисто и служело за пасище на свинетѣ и тамъ се намирили тѣхните кочини. Самото мѣсто, обаче, заградено и затънто, представлява отъ себе си една голѣма кочина. Това име споредъ почтения професоръ за пръвъ пътъ се среща въ писменъ паметникъ въ 1347 година.

Южно отъ града Кочани, въ полигъ на Плачковица, се намира селото Меродвисъ, броящо по настоящемъ около 350 жители, отъ които 120 българи, а останалите турци. За голѣмо съжаление азъ нѣмахъ време да посетя това хубаво село, видѣхъ го отъ твърде далече, отъ шосето, но околийскиятъ началникъ господинъ Михаилъ Моневъ ми каза, че тамъ се намира малка стара черква, съ куполъ и запазени фрески. Отъ старите рѣкописи се знае, че Брѣгалнишкия архиепископъ е ималъ своето седилище въ Меродвисъ и Овчеполската архиепископия презъ първата половина на срѣднитѣ вѣкове

следъ заселването на славяно-българитѣ въ тази страна, се нарича Мородвиска. Презъ Първото българско царство, въ времето на царете Симеонъ, Петъръ и Самуилъ епископътъ отъ бръгалнишката областъ се е казвалъ Мородвиски. Морадвисъ, следователно, е билъ градски центъръ презъ това време на кочанска котловина. Селището Кочани се обърнало на градъ не по рано отъ завладяването на България отъ Василия Българоубиеца и вероятно въ 13-й вѣкъ, твърде размирно време, когато Македония следъ смърта на Иванъ Асенъ II подпада последователно подъ византийска, пакъ българска и после подъ сръбска власть, до като северната й частъ минава подъ властьта на кюстендилския князъ Костантинъ Дъянъ. Въ първата половина на 15-я вѣкъ и Кочани заедно съ цѣлото Костантиново княжество е било завладѣно отъ турцитѣ. Подиръ два вѣка, когато е царувалъ Мохамедъ IV, въ 1670 год. градъ Кочани е билъ потурченъ насила отъ великия везиръ Мехмедъ Кюпрюли. Въ една лѣтописна бѣлежка четемъ: Мохамедъ IV въ „Македонию посла своего везиря со съ 33 тисящею войска—все потурчилъ; Доспатъ планина тогда изтурчилъ, Еспино (Чепино),

Кочани вси тогда изтурчи.* Отъ турско време въ града сѫ запазени три доста стари кули, които сѫ служили като наблюдателни постове, защото отъ самия градъ нищо не може да се види.

Градътъ Кочани стана въ последно време много известенъ съ клането презъ лѣтето на 1912 година по случай бомбения атентатъ, извършенъ отъ Революционната Организация. Кочани се споменува наредъ съ Щипъ и въ манифеста, съ съ който се обевяваше турско-българската война презъ поменатата година. Кочани сега брои 3792 жители, повечето българи, а останалитѣ турци. По всичко се вижда, че този градъ нѣма да се увеличи. Създаденъ въ едно размирило време на затънгено място, на страна отъ голѣми пжтища, следъ въдворяването на миръ и редъ въ Македония, за плодородното Кочанско поле повече подхожда за центъръ Виница, станало известно съ прочутата Винишка афера презъ 1897. Това село брояще сега 1500 жители почти всички българи,—турци има около 180 души—и намираще се на пжтя за Малешевско, бързо расте и вѣроятно съ течение на времето ще змести града Кочани. Въвъ Виница става голѣмъ пазаръ.

РАДОВИШЪ

Отъ Щипъ за Радовищъ пътътъ върви отначало по лѣвия брѣгъ на Брѣгалница, завива после къмъ изтокъ, като оставя на десно шосето за Градско. Навлизаме въ една плодородна долина — Лакавица, — наречена така отъ името на рѣката, която протича презъ нея. Лакавица е протегната около 35 кlm. на дължъ отъ изтокъ къмъ западъ и е широка отъ 5 до 8 кlm. Отъ северъ и югъ се загражда отъ ридове и хълмове, които пълнятъ пространството между Плачковица и рѣка Вардаръ. Доста залесена съ овощни дървета, тази долина забавлява окото на пътника и той не скучае. Впрочемъ азъ не бѣхъ самъ при пътуването. Спътникъ ми бѣше щипскиятъ околийски началникъ г. Ив. Ефимовъ, родомъ отъ Радовищъ; той придружаваше майка си, на която бѣ се пощѣло да си отиде при милото пълно съ спомени домашно огнище. Въ приятна и полезна беседа ние незабелѣзано стигнахме до Мадемската рѣка — тукъ нѣкога се е събирала железна руда — гдето седнахме при една воденица да обедваме. На близу се издига скалистия конусообразенъ връхъ Пиляфъ тепе. Въ турско време това място е

било страшно. Пътникът рискувалъ не само да даде паритъ си на дебнящи разбойници, но да изгуби и главата си. . . Пиляфъ тепе представлява отъ себе си естествена крепость. Не веднажъ четитъ на Революционната Организация сътърсили закрила въ неговите гостоприемни скали за обявените вънъ отъ закона борци. Стигаме и преваляме голия сухъ ридъ Смърдешъ, който служи за връзка между Плачковица и невисоката Конечка планина и който е вододълъ между басейна на р. Струма и оня на р. Вардаръ. Предъ погледа ни въ юго-източна посока се открива Радовишкото поле дълго 20—25 км., широко 12—15 и високо 300—350 метра. Добре защитено отъ вѣтровете, то има мекъ климатъ и по плодородието си се приближава до Кочанското. Въ Радовишкото поле се раждатъ пшеница, ечмикъ, царевица, лубеници, пъпеши, макъ и по-малко оризъ и памукъ. Близу до града има хубави зеленчукови градини. Въ тѣхъ между другото се добиватъ и въ голъмо количество краставици, зарадъ които щипяни задъватъ радовишани, но последните имъ даватъ платенъ отговоръ.

И Радовищъ подобно на Кочани е застроенъ между ридове въ полите на Плачковица, та пътникътъ не може да го види, преди да влезе въ него. По-голѣмата част отъ града се намира отдесно на Радовишката рѣка, извираща отъ най-високите части на Плачковица, известна още съ името Стара-рѣка, а въ долното си течение, прибрала вече доста притоци отъ дветѣ страни, се нарича Струмица, голѣмъ притокъ на рѣка Струма. Кжщитъ на Радовищъ иматъ голѣми дворища, които сѫ засадени съ плодовити дървета. Подобно на Кочани и Радовищъ е проточенъ на дължъ. Отъ мястоположението може да се сѫди, че и двата града сѫ били основани въ размирни, несигурни времена, но Радовищъ е по-старъ градъ отъ Кочани. Радовищъ преди войнитѣ е броилъ 6500 жители; сега е по многочисленъ и половината отъ населението му е турско, половината българско. За пръвъ пътъ Радовищъ се споменува въ 10-ия вѣкъ презъ царъ Самуилово време, отъ когато имаме писмени данни, че градътъ се е намиралъ въ черковно отношение подъ Струмийската епископия.

Стариятъ градъ се е намиралъ по на северъ, 4—5 кlm., отдъсно на рѣката, гдето сѫ запазени остатъци отъ стара крепость. На коне азъ и г-нъ Ефимовъ посетихме мѣстото съ оклийския началникъ, който бѣ тѣй добъръ поради старото ни познанство да ни услужи. На върха на единъ конусообразенъ хълмъ се забелѣзватъ основитѣ на нѣкогашна кула, която е била заобиколена съ дебели стѣни. Отъ последнитѣ има запазени доста добри остатъци. Споредъ професоръ Йорданъ Ивановъ въ старобългарскитѣ паметници името е писано Радовищъ, Радовишъ, а въ грѣцкитѣ хроники Радовистосъ. Местното предание изкарва името отъ нѣкаква си кралица Рада, дворецътъ на която се е намиралъ въ поменатото по горе кале. Калето било превзето отъ турцитѣ и Рада убита. Следъ едно силно прииждане на рѣката презъ 1784 година, когато били занесени 104 кжщи, градътъ е заетъ сегашното си положение. Малко на северъ отъ града се забелѣзватъ следи отъ старата черква Св. Богородица. Рѣката съсъ своето разрушително действие е сторила да се виждатъ остатъци отъ стѣнитѣ на черквата и единъ гробъ, който е билъ въ самата

черква. Тукъ до скоро българите отъ града сж дохождали на Въведение Богородично (4 декември) и сж колили жертва (курбанъ). Други стари черкви сж били Св. Илия — не сегашната черква Св. Илия, — на рида надъ града и Св. Архангелъ половинъ часъ отъ града. Въ сегашната черква Св. Илия се сре-щатъ български надписи по иконите, стъни и тавана отъ 1822, 1823, 1828, 1831 и 1859 год. Отъ това се вижда, че българското писмо е продължавало да се употребява тукъ при най-голѣмата елинизаторска дейност на фана-риотското духовенство презъ първата половина на 19-ия вѣкъ. Революционната идея въ Радовишъ е била възприета скоро следъ съз-даването на Вѫтрешната Организация. Башата на легендарния македонски революционеръ То-доръ Александровъ е основалъ първия рево-люционенъ комитетъ въ 1894 год. Петрушъ п. Лазаровъ пъкъ е единъ отъ първите нелегални организационни членове въ Радовишъ. Въ 1905 година четата на Симеонъ Молеровъ е била открита и е дала блѣскаво сражение на потерата, състояща се отъ около 200 души аскеръ. Въ 1912 год. и тукъ е билъ извѣр-шенъ отъ Стоименъ войвода динамитенъ атен-

татъ, при който загиналъ началникътъ на местния гарнизонъ, единъ юзбашия.

Следъ междусъюзнишката война презъ 1913 год. Радовишъ бѣ пограниченъ градъ, въ сръбска територия, и жителите му твърде много си изпатиха отъ безчовѣчния сръбски режимъ. Когато стана четнишкото нападение на Валандово презъ мартъ 1915 год., отъ Радовишъ били арестувани 51 души, между тѣхъ петъ жени и седемъ турци. Около 15/28 септемврий сѫщата година, значи две седмици преди да бѫде обявена последната война между Сърбия и България, отъ Радовишъ били задигнати отъ сърбитѣ около 80 души по-първи хора безъ никаква вина, заведени въ Щипъ, отъ тамъ следъ три дена били препратени въ Скопие, гдето намерили затворени и много други нещастници отъ разни градове и села на Македония. Срѣдъ зима, боси, гладни и голи всички тѣ при най-безчовѣчни изтезания, презъ Феризово, Прищина, Вучитрънъ, Призренъ, сѫ били закарани чакъ въ Шкодра. По пжтя повечето измрѣли отъ мжки, а нѣкои били просто избити. Илия Зафировъ, Мите Николовъ, Ташо Андоновъ, Григоръ Стояновъ, Попъ Георги Икономовъ, Илия Ди-

митровъ, Коце Зафировъ — всички отъ Радовищъ — измръли по пътя отъ гладъ и изтезания. Турчинътъ Хаджи Мустафа е билъ хвърленъ живъ отъ единъ високъ бръгъ въ една пропасть, защото не можалъ да ходи. Четирма отъ турцитъ измръли по пътя. Само нѣколцина отъ задигнатите радовишани могли да се завърнатъ.

ОВЧЕ ПОЛЕ

Между Осоговската и Бабунска планински вериги и между Прешовската седловина и Демиръ Капия на Вардара, е включена една просторна хълмиста областъ, сродна по външния си характеръ, частитъ на която се отличаватъ, обаче, по състава на почвата, по по-голѣмото или по-малко изобилие на вода, както и по климата си, обусловенъ отъ конфигурацията на земната повръхностъ. Северната часть на тази голѣма равнина образува плодородното Кумановско поле; на изтокъ отъ Брѣгалница, между Плачковица и Осоговската планина се отдѣля разкошната и богата Кочанска котловина; на югъ се протягатъ Щипската и Тиквешка хълмисти поляни,

— р. Вардаръ отделя по-голѣмата часть отъ последната и я оставя отъ дѣсната си страна; — на западъ пѣкъ Скопското поле. Централната часть на тая вълнообразна, пространна равнина се нарича Овче поле.

Нѣмскиятъ пжтешественикъ Гризебахъ, който миналъ презъ Македония въ 1839 г., пише следното за Овче поле. „Тази равнина, която споредъ вѣроятнитѣ очертавания на картитѣ взема цѣлото пространство между Куманово, Велесъ, Неготино и Щипъ, дѣлга 12 часа и наполовинъ толкова широка, е съвършено отлична отъ плодороднитѣ пръстеновидни равнини на Шаръ и може съ право да се нарече хълмиста поляна. Отъ най-високата часть на пжтя (Велесъ—Овче поле—Скопие) гледа се, наистина, къмъ изтокъ единъ безграничънъ хоризонтъ; обаче никѫде почвата не е равна, а на всѣкѫде се виждатъ най-разбѣркано снишени и издигнати долове и хълмове. При това, рѣдко нѣкѫде височинитѣ се издигатъ повече отъ 500 крачки надъ Вардара, къмъ който тѣ се свързватъ съ отвесни стѣни, когато пѣкъ къмъ вътрешността се виждатъ само бавни, полегати понижения и повишения. Хълмоветѣ се състоятъ отъ

терциерни конгломерати, въ долинит лежи нова наносна земя (алувиумъ), а на нѣкои мѣста се виждатъ гнайсоподобни камъни. Тая голѣма вълнистохълма поляна се показва на пѫтниците като една печална безплодна пустина. Освенъ селата на гжестонаселената Вардарска долина, не се вижда надлъжъ и на ширъ човѣшко жилище. Само въ по-низките долини около рѣката се забелѣзва култура. Другите полегати поляни сѫ неразработени. Тѣ сѫ голи, или пѣкъ обрасли съ буенъ храсталакъ отъ низки джбови дръвчета и тръне.“ Почтениятъ немски пѫтешественикъ е характеризиралъ вѣрно външния видъ на Овче поле, ала що се отнася до неговото плодородие, той се е дѣлбоко заблудилъ. Сънародниците на Гризебаха, мнозина отъ които днесъ прекосватъ на длъжъ и ширъ Овче поле, иматъ съвсемъ друго мнение за последното и не само не го считатъ „печална и безплодна пустина“, а като една бѫдеща житница на Македония. Справедливо бележи и В. Кѫнчовъ, най-добрая познавачъ на Македония, че немскиятъ пѫтешественикъ е видѣлъ само западната, най-бедна частъ, на Овче поле, пѫтувайки отъ Скопие за Велесъ. Освенъ това

Гризебахъ пожтувалъ въ първата половина на 19-я въкъ, когато българското население още не бѣ се смъкнало по полетата, а турското се бѣ твърде много разредило отъ постоянните войни и отъ епидемическите болести, особено отъ чумата. А при липса на достатъчно работни ръци и най-плодородното място може да изглежда на „пустиня“. Презъ моето пожтуване отъ Велесъ за Щипъ направо, и после на връщане отъ Щипъ за Велесъ презъ Св. Николе, азъ прекосихъ по сръдата Овче поле и можахъ да константирамъ голъмата стойност на неговата почва. Многото кръстци отъ снопи по туко що поженатите ниви, както и тучните стърнища по тяхъ, които отъ далечъ се жълтъха като кехлибаръ, красноречиво свидетелствуватъ, че тамъ, где човѣкъ си е далъ трудъ да разоре и посъе земята, тя му се отплаща щедро. Особено е плодородно полето въ Св. Николско. Тази окolia само може да изхрани и себе и Щипската окolia, а при нормално време и всичките планински села по Осоговията, Плачковица и Конче. Овче поле е най-пригодно за съене на жито, ръжъ, овесъ, ечникъ. Въ мочурливите места около леглото на река

Орла, недалечъ отъ Богословския ридъ, тамъ дето се раздѣля пътъ за Св. Николе отъ правия пътъ за Велесъ, започватъ просторни ливади, купитѣ съно на които отдалечъ се чернѣятъ като стадо отъ биволи-исполини. Околнитѣ пъкъ голи и необработени височини на Овче поле представляватъ отъ себе си прекрасно пасище за овци. Почвата тукъ е солена и всѣка зарань въ нѣкои падини, следъ изсъхване на росата, остава малъкъ соленъ слой, който служи за кърма на овцетѣ. Пъкъ и самата трева, която никне изъ соленикавата почва, ще да е по-хранителна. Овцевъдството тукъ е било нѣкога твърде развито, въ бѫдащие има условие да се развитие още по-добре. Името „Овче поле“ не е дадено случайно отъ народа ни на тази обширна равнина. Ако въ Англия плодородни места обръщатъ въ пасища, считайки овцевъдството по-доходно отъ земедѣлието, нашето население, радващо се вече на свобода и сигурностъ за своя животъ и имотъ,¹ защо да не оползотвори естественитѣ пасища по неплодородната частъ на Овче поле?

---

¹ 1917 год.

Моето впечатление е, че Овче поле съ Кумановското поле и Битолското поле изцѣло обработени, рационално обработени, ще могатъ да изхранятъ съ жито цѣла Македония. Другите полета тогазъ, като Кочанското, Тетовското, Кичевското, Скопското, Радовишкото, Струмишкото, Щипското, Тиквешкото и пр. ще се използватъ за по-ценни култури за обработване на индустриялни растения, — тютюнъ, макъ, сусамъ, памукъ, лозя и пр. Центъръ на най-плодородната частъ на Овче поле е селото Св. Николе, по турски Клисели. То брои сега около 350 кжщи, всички български. Въ турско време селото Св. Николе е било срѣдище на нахия, която е влизала въ Щипската каза. Сега то е околовийски центъръ и има всички благоприятни условия да порасне въ близко време и да образува значителенъ градъ на богатата земедѣлческа областъ, подобенъ на Добричъ въ Добруджа. Сърбите при своето бѣгство сѫ изгорили нѣколко кжщи, развалините отъ които още стърчатъ. Както въ Кочанско така и тук срѣбъските чиновници сѫ вършели голѣми произволи, взимали подкупи и сѫ се обогатявали за сметка на населението. Въ Св. Николе

става значителенъ пазаръ на жито и добитъкъ. Този утрешенъ градъ има и своята малка чаршия, въ която селянить отъ околността купуватъ манифактурни, колониялни и стоки.

КЪМЪ ПРИЛЕПЪ

Въ добра компания съ г. П. бившъ учитель въ Битолската българ. класич. гимназия, всеобщо уважаванъ въ Прилепъ поради своята правота и прямота, и съ търговеца г. М. П-въ стигнахме незабелѣзано въвъ Велесъ по железницата. Тамъ ни чакаше кола, за да продължимъ пътя си до Прилепъ презъ Бабунския проходъ, най-живописния и приятенъ пътъ, но не и най-безопасния за този градъ: въ миналите режими отъ лоши хора за добритѣ и отъ добрите — за лошите, а сега само отъ многото завивки на шосето, при нѣкои отъ които подплашените коне могатъ да те хвърлятъ съ все кола въ пропастъта. Коларътъ се оказа опитенъ, а конетѣ здрави. Пеџакътъ — Пеџакъ се нарича коларътъ — е около петдесетъ годишъ човѣкъ и майсторъ въ занаята си. Въ турско време е возелъ главно

жени и комити; и жени когато е пренасялъ отъ Прилепъ за Битоля, Велесъ, или Тиквешъ, пренасялъ е и организационни писма.

Изминахме Дълги Ридъ и се отбихме за малко въ една импровизирана набързо неприетлива кръчма, която цѣла миришеше на чесънъ. Кръчмарътъ бѣ отъ село Орѣховецъ, Велешко; прислужваше му едно симпатично съ уменъ погледъ момче, което се каза неговъ синъ.

— Комити имаше ли по вашите места?

— Питамъ кръчмарина. — „Какъ да нѣмаше; всички бѣхме комити“. Излезе, че нашиятъ случаенъ събеседникъ познава войводитъ П. Яцевъ, подп. Константиновъ, Н. Дечевъ, Иванъ Наумовъ Алебака, на чито чети е занасялъ храна, а понѣкога е служилъ и куриеръ. — Ами кой отъ войводитъ бѣ най-добъръ?

— Всички бѣха харни, ама като Алебака нѣмаше. Въ Язотъ не оставяше да припарятъ срѣбски чети, защото зле си изпащаха отъ него.

Иванъ Наумовъ Алебака е съселянинъ на кръчмаря и действително бѣ силенъ и решителенъ войвода. Той е отдавна вече покойникъ. Минахме рѣката Бабуна и се спрѣхме за по-

дълга почивка при Изворъ. Наричателното име на голъмия изворъ съсъ студената, чиста, планинска отъ карстовъ произходъ вода е станало собствено. Изворътъ е ограденъ, та образува доста голъмъ басейнъ, въ който плуваха пъргаво малки пастьрви.

Навлизаме вече въ Бабунския проходъ. Ето една чешма съ кисела желъзна вода; наречала се „Зъръ Попе“, — попъ нѣкой сторилъ на това място содомски грѣхъ. Пътътъ става постепенно по-стръменъ и извивките на шосето по-чести и по-голъми. Дадохме малко отдихъ на конетъ при хана „Абди паша“, доста голъма и солидна сграда. Цѣлата гора при планинския скатъ, който е въ лъво, пѫтувайки за Прилепъ, принадлежи на Абди паша. Абди паша построилъ и хана. Въ последния е била издебната четата на войводата Георги Ацевъ отъ потера. Още личатъ следитъ отъ крушумите по стѣните на хана. Следъ нѣколко часово сражение четата се спасила, като оставила двама четници убити. Потерата дала повече жертви. Когато нахълтала въ хана, тя хвърлила двамата ханджии отъ горния етажъ. Тѣ издъхнали на място, разбира се. По-нагоре изминаваме единъ гер-

мански лазаретъ. Две германски самарянки съсъ своята бъла премъна, изглеждатъ на истински самодиви въ този планински кжтъ. Ка-кви ли спомени ще занесатъ тъ отъ тукъ, когато се върнатъ въ своята родина? Сигурно само онѣзи на личнитъ преживявания, защото тъ не разбираятъ езика на Бабуна, която е била свидетелка на много събития, славни и печални, изъ нашето далечно и близко минало. Тъ не знаятъ, напримѣръ, че въ недрата на Бабуна богохилитъ сѫ творили своята космогония и преработвали православното християнско учение споредъ наивнитъ си схващания върху битието и езическитъ вървания за зли и добри духове, за борба въ свѣта на доброто съ злото, свѣтлината съ мрака.

Между деснитѣ два голѣми притока на Вардара, — Трѣска и Черна, — простира се въ източна юго-източна посока единъ планински лабиринтъ, съ високи върхове, главнитѣ вериги на който носятъ имената Бабуна и Караджица. Въ тази планинска страна зимата е по продължителна, а лѣтото по прохладно и гиздаво като пролѣтъта.

По-силнитѣ снежни виелици зиме и чернитѣ гжсти често градоносни облаци лѣте, ва-

лежътъ на които се придвижава съ мощенъ гърмежъ, чийто отекъ отъ планинските стъни го прави още по-страшенъ, — всичко това е спомогнало, щото обитателите на тази страна да бждатъ по-суевърни. Въ безпросвѣтните дни на срѣдните вѣкове тукъ сѫ живѣли фантастични сѫщества: вили, юди, змееве и пр. Всѣки изворъ и всѣко вѣковно дърво сѫ имали своя талъсъмъ — стопанинъ. Човѣкътъ тукъ може би, повече отъ другаде въ нашето отчество, трѣбвало да води борба за животъ и съсъ създанията на въображението си. Въ тѣзи мѣста се е изработило крайното учение на богоилството, — на непримириимия дуализъмъ. Споредъ него доброто и злото начало сѫществували отъ край време независимо едно отъ друго и сѫ водели непрестанна борба. Това направление, както и умереното съ центъръ Пловдивъ, споредъ което Христосъ и Сатана илъ сѫ създадени отъ Бога Отца и следователно доброто и злото начала иматъ общъ произходъ и първото е по-силно отъ второто, се разпостранили въ Босна, Херцоговина, Далмация, Ломбардия и южна Франция. Богомилите въ Македония се наричали Бабуни. Дали тѣ сѫ взели името на планината Бабуна, се-

лото Бабуна и рѣката Бабуна, или пъкъ обратното е станало т. е. тѣ сж дали това име на планината, селото и рѣката — не можемъ да се произнесемъ. Въ тази местность, въ Азътъ, се намира и голѣмото българско село Богомила, което сигурно си носи името отъ ересъта.

Наближаваме върха на прохода. Гжсти черни облаци сж се надвесили надъ Бабуна. Джгата ни показва, че нѣма да има продължителенъ дъждъ. Отсамъ самия върхъ надъ една чешма се издига скроменъ дървенъ кръстъ. Тамъ е гробницата на погиналите герои отъ 22 полкъ при настѫплението къмъ Прилепъ презъ ноемврий 1915 г. Тѣ сж жертвата за освобождението на Прилепъ. Поклонъ предъ свещения имъ прахъ! Липсва на върха на прохода нѣкогашната турска кула, гдето винаги стоеше жандармерия да следи движението на пѣтницитѣ между Прилепъ и Велесъ. Отъ тукъ се открива обширното Пелагонийско поле, северната частъ на което образува Прилепското, срѣдната — Биголското, а южната — Леринското полета. Виждаме по надолу и крайчеца на Прилепъ. — Хей Прилепъ бре, провиква се П.

Долу въ равнината слънцето ни се усми-

хва, а полупозълтелитѣ ниви ни показватъ, че навлизаме въ царството на добрия Богъ — Бога на свѣтлината и плодородието.

Прилепъ.

Колкото прилепчани попитахъ, отде произлиза името на града, всички ми дадоха единъ и същи отговоръ: градътъ билъ прилепенъ къмъ с. Варошъ отъ тукъ и името му. Това обяснение, чисто умозрително, не издържа критика. Градъ Прилѣпъ, у гърцитѣ Прилапонъ, се споменува въ една грамота на византийския императоръ Василий Българоубиеца още въ 1019 год., а сигурно е съществувалъ много по-рано. Мѣстото на стария Прилепъ е сегашното село Варошъ въ самото южно подножие на „Маркови кули“ около единъ километъръ далечъ отъ сегашния Прилепъ. На северо-западъ отъ Варошъ се намира селото Заградъ т. е. Задъ-Градъ (Прилѣпъ). Крепостта на Прилепъ, тъй нареченитѣ „Маркови кули“, много наподобява старитѣ крепости на Щипъ, Велесъ, Радовишъ. И тя, построена на единъ скалистъ хълмъ, се свързва посредствомъ една седловина съ височината Зеленикъ, която отъ своя страна е

скачена съ Златовръхъ. Горе хълмътъ е билъ заграденъ съ външна стѣна, частъ отъ която е разрушена. Голѣми скали на много място замѣстватъ изкуствения строежъ. Стѣните сѫ дебели 1 метъръ и 40 сантим. и представляватъ грубъ градежъ, Вътрешната крепостъ се е състояла отъ нѣколко бойни кули. Изкачихме се чакъ на най-високото място на тъй наречения „Марковъ чардакъ“. На среща, вградена въ една канара, се намира голѣма ниша — „Разбоятъ на Марковица.“ Низко долу ми посочиха „Щерната на Марка“, която била затикната съ 70 товара памукъ. Ако се отпушела, щѣла да занесе цѣлия градъ...

Въ сѫщностъ крепостъта е много по стара отъ Марка; тя е заварена отъ него и надали той е направилъ поне нѣкоя поправка. Както е известно, Прилепъ е билъ за кратко време столица на царь Самуила, който е царувалъ отъ 976—1014 год. Крепостъта е сѫществувала тогазъ. Прилепъ е влизалъ въ състава на Българското царство съ прекъсване при византийското робство до 1257 година и сигурно презъ това време крепостъта е била многократно поправяна. Крали Марко владѣе западна Македония съсъ столица Прилепъ

въ много късно време—отъ 1371-1394 година. По баща отъ сръбски произходъ, по майка отъ български, но владѣещъ български земи, отъ византийци, сърби, и турци той се нарича български кралъ, български князъ или български владетель. Така се нарича той въ народнитѣ сръбски и български пѣсни. Въвъ Варошъ има много стари църкви, — преданието говори за 77 църкви. Всѣки родъ ималъ своя църквица. Горе надъ селото се намира манастира Св. Архангелъ, на главнитѣ врати на който стои следниятъ надпись „Сей свещеный монастыръ светыхъ Архангель отъ стари времена разоренный съ помощь благочестивій христіанъ ку време дѣйствуванія Н. Прѣосвѣщенства митрополита Пелагонийскаго, обновися и осветися въ 1861 год. априлій 28.“

Манастирътъ, значи, е старъ, но е билъ нѣкога разоренъ и възстановенъ въ 1861 г. На една мраморна колона, която съ други две подпира трета на манастирската черква, е запазенъ единъ отъ най-старитѣ български, изобщо славянски надписи. Професорътъ отъ Софийския университетъ, г-нъ Йрданъ Ивановъ е прочелъ надписа, както следва: „въ лѣто 6504 поч(и) Андри (е) епископъ февруарий 17.“

Надписът е следователно отъ 996 год., 17 февруари т.е. само съ три години по-младъ отъ Самуиловия надписъ, намеренъ въ с. Германъ, Прѣспанско. Друга черква е Св. Никола. Тя е служела за училище преди 70 години. Единъ старъ човѣкъ разправяше, че тукъ изгорѣли пергаменти. Въ зида на черквата е вграденъ камененъ образъ отъ езическо време. Може би тази черква нѣкога е била капище, но може камъка да е билъ донесенъ отъ друго място. Вградена е и плоча съ латински надписъ, въ който се споменува името Антигонъ. Вънъ се намира надгробенъ паметникъ съ надписъ, въ който се споменува сѫщото име. Има и другъ блокъ съ надписъ. Друга черква е Св. Димитъръ, най-голѣмата въ Варошъ съ кубе. Зографията е нова. При разкопки, ржководени отъ нѣкой нашъ археологъ, въ Варошъ биха могли да се откриятъ ценни стариини за нашата история. Крали Марко се подчини доброволно на турцитъ и следъ неговата смърть държавата му била просто присъединена къмъ Османското царство. Стариятъ Прилепъ получилъ привилегията жителите му да не плащатъ данъкъ. Въ него турци не могли да се заселватъ, нито пъкъ да нощуватъ.

Съ такива права сж се ползвали и 20 села въ Мориховско. Турцитѣ почнали да правятъ пакости въвъ Варошъ преди 120—130 години, когато се потурчилъ сина на Торнета. И сега има потурнаци отъ този родъ. Първоначално турци се заселили въ сегашната Байрактаръ-бей махала.

Отъ това заселище постепенно изникналь новъ турски градъ, който взелъ името на стариya — Прилѣпъ. Стариятъ Прилепъ пъкъ започналъ да се нарича Варошъ. Споредъ г. Аце Яневъ, чито прадѣди сж отъ Варошъ, това наименование на селото произлѣзло отъ турското „Каледе варъ хошъ“, т. е. въ калето е хубаво, добре. Разбира се, и това тълкуванie прилича на онова за произхода на градъ Прилепъ. Варошъ има сега 1080 жители всички българи.

Въ края на 18-то столѣтие въ Прилепъ почнали да се заселватъ и българи отъ Варошъ и околните села. Презъ първата половина на 19-ия вѣкъ, когато поради бунтоветѣ на пашитѣ въ Албания, става известно размѣстване на населението въ западна Македония, а особено благодарение на правдинитѣ, макаръ и малки, които се давали на християнитѣ съ Хати-Шерифа отъ

1839 и Хати-Хумаюна отъ 1859 год., българите бърже се умножаватъ въ новия градъ и съ течение на времето ставатъ большинство. Така и турскиятъ Прилепъ добива българска физиономия. Съ своята приемчивостъ българите взиматъ търговията въ свои ръце и забогатяватъ. Видни търговци дала фамилията Хаджи Илиевци; синоветъ на Хаджи Илия и зеть му х. Мирче Бомболъ отворили голъми магазини съ манифактура и отивали по търговия въ Австрия и Германия. Други видни търговски къщи въ сръдата на миналото столѣтие сѫ били ония на Зердевци, Моисопазовци, — манифактура, — Попевци, — соль и желѣзо, — и пр. Важенъ центъръ въ богатото Пелагонийско поле, Прилепъ добива голъмо търговско значение. Ежегодно тукъ ставалъ панаиръ отъ 1 до 15 августъ. На панаира дохождали търговци отъ цѣлия Балкански полуостровъ. Отъ Австрия и Германия били донасяни манифактурни стоки; отъ Солунъ колониялни стоки; отъ Елбасанъ и Драчъ маслини, зехтинъ, книги за кесета; отъ стара България — отъ Карлово, Сопотъ, Панагюрище — гайтани и аби; отъ Сѣресъ — шамии и юргани; отъ Шкодра черна чоха. Чакъ отъ Босна дохождали търговци.

Прилепъ пъкъ продавалъ свои изделия: около 300 души занаятчии изработвали само бакърни сждове — мангали, капаклии сахани, казани за варене на ракия и пр. Тукъ се изработвали кантари, ножове, тесли, брадви. Желъзото донасяли отъ Самоковъ (Поречето). Въ Прилепско, особено въ Кадино село, Кривогашане и др. се сеялъ презъ онова време конопътъ, отъ който правели въжа. Последнитѣ намирали добъръ пазаръ въ Албания. Производството на конопъ спрѣло поради голъмия спахильскъ. Лой изнасяли за Цариградъ. Освенъ това въ Прилепъ била развита известна домашна индустрия. Изработвали се чорапи, килими, ризи отъ памукъ и пр. Отъ Нишъ дохождали на всѣки пазаръ за добитъкъ отъ Прилепско и Мориховско. Жито се пренасяло съ коли до Велесъ и отъ тамъ на салове за Солунъ. Само Прилепската окolia произвеждала годишно 20 мил. оки за проданъ. Панаирътъ съществувалъ до Босне-Херцеговинското въстание. Въ 1876 год. вече не се събрали. Желъзниците Скопие-Солунъ и Битоля-Солунъ също сѫ повлияли за упадъка на търговията въ Прилепъ. Въ последнитѣ години на турското влиичество, освенъ Солунъ, Би-

толя и Скопие станаха главни търговски центрове. Много отъ търговците въ Прилепъ се преселиха въ Солунъ, Битоля и София. Други пъкъ си накупиха чифлишки земи. Нѣма въ другъ градъ толкова българи едри землевладѣлци, колкото въ Прилепъ. Споредъ последното преброяване извършено тази година,¹ Прилепъ брои 20266 жители, отъ които 15,319 българи, 3,899 турци, 1,036 цигани и 12 евреи.

Прилепчани

Българите въ новия Прилепъ сѫ преселници отъ Варошъ и отъ селата; тѣ още носятъ следитѣ на своя произходъ, особено въ домашния си битъ и интимния си животъ. Прилепчани сѫ най-добрите домакини, въ сравнение съ другите граждани въ Македония и България. Тѣ се стараятъ да снабдятъ своя домъ съ необходимата покъщнина и навреме си натъкмяватъ всичко нужно за презъ цѣлата година или поне, по-голѣмата част отъ нея: жито, масло, оризъ, соль, трошии, вино и пр. Сѫпругите имъ се стремятъ да бѫдатъ достойни зарадъ домакините си икономки въ

---

¹ 1918 год.

къщи. Още преди да се омежжатъ, търъба да пригответъ, бедни и богати, голъмъ чеизъ: по стотина, най-малко по петдесетъ ризи, гащи, чорапи и кърпи; освенъ това — чаршафи, възглавници, килими и пр. Инакъ, безъ достатъчно чеизъ, момата рискува да остане незадомена. Зестрата играе също голъма роля: бракът е добра сдѣлка за общо благо, разбира се, на бѫдащето семейство. Практичниятъ духъ на прилепчанина по тоя начинъ е удариъ печатъ и върху сърдечнитъ му влечения. Прилепчани сѫ пестеливи, но се отсрамятъ предъ гости. Малко повече отпусне ли се човѣкъ, счита се за разточителенъ домакинъ: на него не се гледа съ добро око. Въ сѫщностъ той нали е отъ Прилѣпъ, знае си смѣтката.

Мжжътъ ревниво държи за своето първенствующе положение въ кжщата спрѣмо сжпругата и децата, но и жената умѣе да запази своето лично достойнство и да се чувствува другарка и съветница на мжжа си. Така се е постигнала известна хармония въ семейния животъ, който е запазилъ много черти отъ патриархалнитъ нрави на селото. Поради дълговременото робство, публичниятъ

животъ, животътъ въ кафенето и на улицата е слабо развитъ. Междътъ ще стане зарань, ще се отбие въ кафенето, ще чуе нѣкоя новина, и отъ тамъ ще си отиде право въ магазина. Вечеръ пъкъ срещу празникъ близки роднини се събиратъ на гуляй веднажъ въ едного, другожъ у другого и се веселятъ съ остроумия, закачки или пѣсни до късно. Тѣзи домашни вечеринки, както и годежитѣ, свадбитѣ и кръщавкитѣ сѫ единственитѣ забавления презъ годинитѣ на робство.

Прилепчани сѫ остроумни и хитри. „Въ Прилепъ маймунъ не играе“. Веднажъ дوشълъ въ града маймундженя и почналъ да разиграва своето животно. Нѣкой се изхитря, та незабелѣзано поставя игла на тоягата на импресарио. Когато маймуната, по заповѣдъ на своя господарь, се качва по тоягата „да види Стамболъ“, набожда се на иглата, изквичва силно и за нищо вече не изпълнява разпоредбитѣ на импресарио: той трѣбвало да избѣга отъ града. Отъ тогазъ и пословицата: „въ Прилепъ маймунъ не играе“, т. е. ти чужденецо си по-глупавъ отъ насъ: ние тебъ ще изиграеме, а не ти насъ. „Уви, съ болка на душата, възклика единъ, сега въ Прилепъ вече маймунъ играе“ . . .

Прилепчани сѫ и голѣми майтапчии. Нѣ-
кой да не прояви слабость, не може да се
спаси после отъ подигравки. И нормаленъ
човѣкъ, нароченъ отъ майтапчии, ще го „из-
матуватъ“ т. е. ще го побудалятъ. Нѣмайки
въ какво да упражняватъ своите остроумия,
тѣ се вглеждатъ въ недостатъците на тогозъ-
оногозъ и си чешатъ после съ него езиците.

Заселили се въ града най-приедприемчи-
вите и най-годните въ борбата за животъ
българи отъ околята, прилепчани се отлича-
ватъ съ лична инициатива и способность да
печелятъ. Въ това отношение тѣ приличатъ
на габровци отъ България. Въ Прилепъ евреи
не можаха да се настанятъ и цѣлата търговия
е въ ръцете на българите. Пазарътъ става
въ сѫбота. Вилаетското управление въ Би-
толя, по внушение на евреите отъ последния
градъ, по едно време разпоредило пазарътъ да
става въ вторникъ. Прилепчани протестирали
и затворили дюкяните си. Власти тѣ били при-
нудени да отстъпятъ.

Прилепчанинътъ изглежда твърде много
привързанъ къмъ личния си интересъ. Но той
има и своята житейска философия по това.
Бедниятъ човѣкъ не може да бѫде полезенъ

нито на себе, нито на народа си. Всъки тръбва да се стреми да стане, колкото е възможно по-богатъ, съ честенъ трудъ, разбира се. Г. Д. К-въ едно време ми разправяше, че неговиятъ чичо билъ марксистъ, безъ да е чувалъ за Маркса, въ смисъль, че изхождалъ при обясненията на общественото развитие отъ гледището на икономическия материализъмъ...

Колективно взети прилепчани сѫ добри българи и патриоти, голѣми родолюбци. Наистина, отдѣлни лица обичатъ да се хвалятъ и да преувеличаватъ своите заслуги, та слушателъ тръбва критически да се отнесе и да различи вѣрното отъ измислицата. Прилепчанинъ може да ти се похвали даже и съ това, което не е извѣршилъ. Диме Соле, добъръ човѣкъ и добъръ българинъ, чието кафене въ турско време е било сборенъ пунктъ на хората отъ революционната организация, като ми разправяше за първите комити — Спиро Цѣрне, Георги Лажотъ и др., прибави: „и азъ щѣхъ да излѣза съ тѣхъ, ама бѣхъ свършенъ“ т. е. сгоденъ билъ човѣкътъ, та какъ да остави годеницата си!.. Но хвалбата въ това отношение е и добра черта: човѣкъ се хвали съ това, което счита, че заслужава ува-

жение, което носи честь и слава; стремежът къмъ отлиchie въ народни работи възбужда съревнуване. У прилепчани е имало съревнуване за народнополезни дѣла. Съществува и завистъ къмъ изпъкналия въ обществото. Като избератъ нѣкого отъ по-малко известенъ родъ въ черковно-училищната община или въ революционния комитетъ, мнозина ще си кажатъ: е па не знаемъ ли отъ кой е, та ще ни се перчи . . .

Прилепъ въ борбата за българска черква и българско училище.

Преселенитѣ българи отъ Варошъ и селата въ новия Прилепъ дълго време нѣмали ни църква, ни училище. Тѣ отивали да се черкуватъ въвъ Варошъ или близкитѣ манастири, гдето също пращали децата си на учение въ килийнитѣ училища при частни учители, като всѣки ученикъ плащалъ въ пари или натура определена месечна плата. Цѣлиятъ курсъ се състоялъ отъ четене, писане, смѣтане, църковно пение и съставяне договори и записи. Учителитѣ били монаситѣ или дяцитѣ отъ манастиритѣ, а отъ началото на XIX-й вѣкъ ставатъ даскали и миряни: такива сѫ били Ристе,

Коте, Наумче, Аце Тополчанецъ, Диме Плѣтварецъ, Аце, Смичко и др. Въвъ всѣки случай въ Прилѣпско както въ Кичевско и Дебърско, грѣцкото учение никога не е изместило българското: тукъ хората сж пишли само български и съ български букви. Презъ първата половина на миналия вѣкъ твърде много се издигналъ между българитѣ въ Прилѣпъ първенецътъ Х. Христо Дамяновъ Логотетъ. Добилъ голѣмо влияние между управителите турци и ползващъ се съ тѣхното уважение, Хаджи Христо билъ считанъ за представителъ, векиль на християнитѣ въ Прилепъ. Въ 1834 год. той е билъ признатъ като такъвъ съ официаленъ документъ — везирска буюрултия¹. Съ това неговия авторитетъ още повече порастналъ, както срѣдъ мѣстното население, така и предъ властите. Думата на Хаджи Христа се слушала и отъ пелагонийските митрополити, гърци тогазъ, които имали седалището си въ Битоля. Въ 1838 год. той успѣлъ да изействува отъ Цариградъ ферманъ за построяване черква въ Прилепъ. Съ това се турило началото и на църковната община

---

¹ Заповѣдъ.

въ Прилепъ, пръвъ председатель на която е билъ Хаджи Христо. Следъ петь години въ 1843, общината добила разрешение да построи въ черковния дворъ и великолепна за времето си училищна сграда. Ала съ съграждането на черквата и училището изникналъ въпроса и за езика, на който ще се чете въ черквата и учи въ училището: Преселенитѣ отъ Мосхополь власи, около петдесетина кѫщи, все богати и съ градска култура хора, държали гръцка страна и подстрекавали владиците, които до тогава се задоволявали съ редовното прибиране на църковното даждие, да служатъ по-ревностно на елинската идея. До като билъ живъ Хаджи Христо, той съсъ своя авторитетъ запазилъ традицията: и въ новата черква се пъяло по български. Той не оставалъ гръцки ученици да казватъ апостола на гръцки, нито свещениците да четатъ ектениите на гръцки, които не разбирали. Хаджи Христо пъяль по български и въ Битолската църква, когато се слувалъ на празникъ въ Битоля, а това правело силно впечатление на битолските българи, у които тепърва си пробила пътъ възродителната идея. Хаджи Христо се поминалъ въ 1850 година. Той се славелъ по цѣла западна

Македония и даже въ Албания за твърде уменъ човѣкъ. Албанцитѣ отъ времето на Али паша Янински пъяли за прилепския първенецъ пѣсна, въ която се казвало, че последниятъ ималъ „тто драма коски и сто оки умъ“. Следъ смъртъта на Хаджи Христо председателъ на църковната община билъ избиранъ, нѣколко години наредъ, х. попъ Костадинъ, а по-видни първенци българи презъ този периодъ били х. Мирче Бомболъ, х. Ангеле х. Илиевъ, Георги х. Кочовъ, Атанасъ х. Илиевъ, Диме х. Христовъ, Диме Петровъ и др. Най-влиятелни и ревностни родолюбци измежду тѣхъ били х. Мирче Бомболъ, който билъ синъ на бедни родители, но успѣлъ да си пробие путь въ живота и да добие голѣмо богатство, и х. Ангеле х. Илиевъ, отъ богата фамилия. Хаджи Ангеле билъ ученикъ на монаха Натанаилъ, по-късно Охридски митрополитъ.

Следъ построяването на общинското училище, учениците отъ частните училища се прибрали въ него, но учители продължавали да бждатъ предишните старомодни даскали псалтираджии. По искането на владиката южното крило на училището било определено за гръцко училище, което било посещавано отъ децата

на власитѣ и на нѣкои прилепски първенци. Учителитѣ на това училище се назначавали отъ грѣцката митрополия въ Битоля. Обикновено такива били българи по произходъ, но съ грѣцко образование. Въ грѣцкото училище преподавали Жинзифовъ отъ Велесъ, бащата на поета Жинзифовъ, П. Орловъ, Д. Миладиновъ, Гр. Пърличевъ, К. Шапкаревъ и др. Дошли въ съприкоснение съ българската маса, тѣзи учители отъ пропагандатори на елинизма, за каквito били изпрашани отъ владиката, станали проводници на българската национална идея. Последната направила особенъ успѣхъ, когато въ българското училище биль условенъ ентузиастъ Йорданъ х. Константиновъ Джинотъ отъ Велесъ.

Джинотъ модернизиралъ обучението въ българското училище, разпредѣлилъ учениците на отдѣления и въвель нови учебни предмети — катажизисъ съ богослужение, всемирна и българска история, география, свещена история, кратка антропология и пр. Джинотъ пръвъ завършилъ учебната година съ тържественъ актъ и прилепчани обикнали повече следъ това своето училище. Но новиятъ учитель станалъ такъвъ и на възрастнитѣ: следъ отпускъ чер-

ква той събиралъ гражданитъ на беседи, будилъ у тѣхъ народно самосъзнание и проповѣдавъ противъ фенерското духовенство. Битолскиятъ владика наклеветилъ Джинотъ въ бунтовничество и валията го изпратилъ на заточение въ Мала-Азия. Агитацията на Йорданъ Константиновъ Джинотъ скоро дала обиленъ плодъ. Младежитъ, на които той предалъ своя ентузиазъмъ, почнали да се събиратъ въ недѣлни и празнични дни въ училището, где то чели и тълкували български книги и разисквали по обществени въпроси. По-късно този кръжокъ отъ младежки основалъ и читалище съ библиотека при него. Старитъ чорбаджии, съсъ своя тежъкъ характеръ, макаръ и да държали здраво за своята народность, избѣгвали крутия разрывъ съ владиката и се стремѣли да постигнатъ по миренъ начинъ разрешението на българо-гръцката разпра, толкозъ повече, че тѣ и така се чувствуvalи господари на положението: тѣ не отдавали голѣмо значение на малочислената гръцко-влашка група. Младежъта, обаче, която се организирала, не могла да търпи и искала по-скоро всички българи да се обособятъ въ самостоятелна, независима отъ гръцката митрополия община. Така при-

лепчани се раздѣлили на две партии — стари и млади. Последнитѣ привлѣкли на своя страна еснафитѣ и спечелили изборитѣ за църковно-училищно настоятелство презъ 1867 год. Но-вото настоятелство съобщило на куцо-власитѣ, че за напредъ нѣма да се допускатъ грѣцки ученици въ общинското училище и че то, на-стоятелството, ще назначава всички учители. Грѣковласитѣ напукъ на българитѣ назначили двама учители и се оплакали на правител-ството, че половина отъ училището и храмътъ сж тѣхни. Българитѣ отговорили, какво цѣлото население въ града, съ изключение на нѣколко влашки семейства, е коренно българско и че то съсъ свои срѣдства е издигнало поменатитѣ сгради. Местното управление препратило въпроса въ Цариградъ. Високата Порта отъ своя страна внесла въпроса въ пат-риаршията, която го решила въ полза на гъркоманската партия. Тогазъ общи-ната решила да се откаже отъ Патриар-шията, за която цель подала съответно про-шение до правителството. Владиката Вене-диктъ дошелъ самъ въ Прилепъ да съобщи въ черквата решението на патриаршията. На 28 февруари 1868 г. имало архиерейска служба

и евангелието тръбвало да се чете на гръцки. Щомъ дяконът почналъ да чете, всички богословци по знакъ отъ Коста Биолчевъ почнали да викатъ „нейкеме гръчки, нейкеме гръчки!“ Владиката подканилъ наново дякона да чете, ала народътъ го заглушилъ съ още по-силни протести. Следъ привършването на службата, владиката Венедиктъ напустналъ Прилепъ, за да не се върне вече въ него. На следната 1869 год. прилепските първенци и еснафи избрали ново настоятелство отъ 12 души, което нарекли „Прилепска Българска Община“. Избрани били: х. попъ Костадинъ Динговъ, х. Мирче Бомболъ, х. Ангеле х. Илиевъ, Йосе Крапчевъ, Спиро Попевъ, Йофче х. Тошовъ, Стоянъ Ропатоецъ, Диме х. Наумче, Георги Протокалевъ, Илия Пиперковъ, Коста Гезовъ, Спиро Пешковъ, Диме Биолчевъ. Илия Здравевъ — писарь. Новата община скъжала връзките си съ владиката въ Битоля и се е сношавала съ българският архиереи въ Цариградъ. Спорътъ съ гърко-власите се приключи, като българите имъ броили 25,000 гроша, за да си построятъ нова черква и училище. Водителятъ на младите И. Т. Кусевъ, покъсно старо-загорски митрополитъ, въ една

речь, която държалъ въ черквата, заклелъ съгражданите си да не стяпватъ въ гръцка церква и клетвата била спазена. Следъ това Прилепъ и околията се заели да се сдобиятъ съгласно членъ 10 отъ фермана, съ който се учредявала екзархията, съсъ свой митрополитъ. Тя си избрала за такъвъ архимандритъ Евстатий Зографси, ала поради протеста на патриаршията, Високата порта не му издала бератъ. Прилепъ изпратилъ и свой делегатъ Тодоръ Ив. Кусевъ за народния съборъ въ Цариградъ, който изработи устава за управлението на екзархията и избра първия български екзархъ. Следъ отцепването на патриаршията народните работи въ Прилепъ се развивали нормално и учебното дъло напреднало твърде бързо. Въ 1874 год. билъ назначенъ за главенъ учителъ въ Прилепъ Иосифъ Ковачевъ съ годишна заплата 120 лири. Иосифъ Ковачевъ пръвъ въвель звучната метода въ преподаването и държалъ пробни лекции предъ другите учители, за да усвоятъ новата метода. Ковачевъ въздигналъ двокласното училище въ четирикласно. И Прилепъ снабдявалъ съ нови учители цѣла западна Македония до основаването на Солунската мжжка гимназия. Прилепчани сами из-

държаха своите училища, които напоследък се посещаваха отъ 2300 ученика съ 44 учители. Екзархията назначаваше само директора на училищата.

Прилепчани проявиха своята готовност за колективна борба и въ 1897 год. и въ 1909 год. Въ 1897 год. гръцкият владика отъ Битоля дошелъ въ Прилепъ да присвоява Слепченския и Зързенския манастири, които ужъ отдавна принадлежали на патриаршията. Цъмия градъ станалъ тогазъ на кракъ и направилъ паметно посрещане на владиката: замървали го въ файтона съ шкембета, чрева, сурови яйца и кому какво паднало подъ ржка. Тръбвало единъ ескадронъ кавалерия да защити гръцкия владика, който побързалъ да се върне въ Битоля, безъ да може да изпълни мисията си.

Въ 1909 год. пъкъ турското правителство решило да предаде манастирите Трескавецъ, Слепченски и Зързенски заедно съ имотите имъ на нѣколко сърбомански села. Гражданите наставатъ масово и задигатъ съното отъ манастирските ливади. Мнозина тогазъ бѣха бити и арестувани отъ органите на властьта; манастирите бѣха насила отнети отъ българите.

Прилепъ и революционната борба.

Решенията на Берлинския конгресъ, споредъ които България бърз разкъсана на петъ части, не останаха безъ протестъ отъ страна на жителите въ онъзи български области, които бъха оставени подъ чуждо владичество. Чрезъ меморандуми и въоружена борба протестираха и българите въ Македония. Кресненското и Разложко въстания въ 1878 г.; съзаклятията въ Кумановско, Скопско, Велешко, Прилепско и Охридско презъ 1880 и 1881 год. бъха именно такъвъ протестъ срещу постановленията на Берлинския конгресъ относно Македония, която бърз оставена подъ владичеството на турците. Поменатите революционни съзаклятия въ сръдна и западна Македония преследваха същевременно целта да парализиратъ вилнението на отдѣлни деребеи и цѣли разбойнически турски банди, които властьта не само търпѣше, но даже и мълчаливо насърдчаваше, за да биде сандардисана раята, която бърз дигнала глава презъ руско-турската война, а особено следъ Санъ-стефанския договоръ.

Прилепъ е единъ отъ най-българските градове по своето население въ Македония;

Прилепската околия е обитавана отъ компактна българска маса, 80% отъ населението е българско. Твърде естествено бъде, следователно, Прилепъ и Прилепско да дадатъ изъ сръдата си силни борци за защита на народа отъ золуми и за освобождението му отъ чуждото, инородно и друговърно владичество. Такива борци отъ 1880 и 1881 год. били Спиро Църне, войвода, Петре Койнярче, Георги Шавкуловъ, Тоде Бочваръ, Ицко Бале, Никола отъ Ореовдолъ, Диме Чакре, Михаилъ Чакре (братя), — Диме участвуvalъ като опълченецъ въ боя при Шипка, — Георги Лажотъ, Стоянъ Лажотъ (братя) и др.

За да въоржатъ себе и ония, що би се присъединили къмъ тѣхъ, четитѣ събирали доброволни помощи, а отъ нѣкои взимали пари и на сила. Както въ града, така и въ селата тѣ си имали свои хора, ятаци и куриери. Това е била значи една мѣстна организация отъ съзаклятници. Най-голѣмъ золумджия отъ това време е билъ турчинътъ Кючукъ Сюлейманъ и неговите другари Ахмедъ Бамята и Булиманъ. Кючукъ Сюлейманъ отивалъ по българските села, яль и пиль бесплатно, гаврѣлъ се съ честъта на моми и жени, а отъ

богатитѣ изтръгвалъ пари чрезъ насилия. Между селата, които сѫ патили отъ този дебей, били Бѣловодица, Кръстецъ, Царевикъ и др. Спиро Църне решилъ да премахне Кючукъ Сюлеймана и му поставилъ засада въ Дрѣнската кория, по пътя между Галища и Царевикъ. Кючукъ Сюлейманъ, придружаванъ отъ четирма други бандити, свирейки на тамбура, идѣлъ къмъ засадата. Когато влѣзълъ въ пусията, всички комити изпразнили пушките си, — три мартини и другите кременачки, — по Кючукъ Сюлеймана. Последниятъ билъ раненъ въ крака, ала запазилъ пълно хладно-кръвие: хвърля веднага тамбурата и залѣга да се брани. Църне рипналь да го съсѣче съ палата (сабята); Георги Лажотъ вика на Църне: „Спиро, пази се, ще те изедатъ другите“ т. е. другарите на Сюлеймана. И Църне залегналь. Въ резултатъ на тази схватка Кючукъ Сюлейманъ и двама други паднали убити. Лажотъ, който до тогава билъ куриеръ на Църне, не могълъ да се върне вече, защото билъ познатъ и предаденъ отъ избѣгалите турци. Църне му далъ пушка отъ убитите. Спиро Църне следъ това заминаль въ Сърбия за оржжие, но на връщане, вѣроятно преда-

день отъ сърбитѣ, билъ убитъ на границата изъ засада. Не следъ много време загинали трагично и Чакревци. Тѣ били открити на Великденъ 1881 год. въ кѫщата на Кондови, гдето каймакамътъ отишелъ да прави визита. Кѫщата била заобиколена съ аскеръ и следъ дълго сражение запалена. Въ нея изгорѣли защищаващите се до последни сили комити. Въ свръзка съ дейността на Спиро Църне и Чакревци сѫ били изпратени на заточение прилепскиятъ граждани попъ Аврамъ, Иосифъ Дамянъ Петровъ, Ристе Новевъ Кривия, дѣдо Иге и др.

Като войвода на Прилепъ и Прилепско сега останалъ Георги Лажотъ. Лѣтно време той събиralъ подъ своя байракъ 50—60 юнака, а зимъсъ оставалъ съ по двама-трима, за да може да се укрива. Цѣли 11 години той бродилъ въ Прилепско и задавалъ страхъ на бейлеритѣ и агитѣ, до като една нощъ се видѣлъ обсаденъ въ една кѫща въ с. Вепърчани (Мориховско) отъ потерата на Бахтиаръ Бюлюкъ Башия. Кѫщата била запалена, а Георги, следъ като свършилъ патронитѣ си, се самоубилъ. Следъ него билъ убитъ и братъ му Стоянъ, голѣмъ юнакъ, надъ селото Вепърчани. Главитѣ имъ били отсѣчени и зане-

сени въ Прилепъ за показъ на мало и голъмо. Другъ войвода къмъ 1887—1888 год. е билъ Коне отъ Дебела-Велика; съ него отивалъ и братъ му Димко. Коне обикновено квартирувалъ у Петко Пупунче, който му служелъ и за куриеръ. И двамата братя загинали твърде трагично. Четата отишла да се причещава въ манастирската черква Св. Архангелъ, въ с. Варошъ. Същевременно тамъ имало аскеръ. По всичко се вижда, че тукъ има предателство. Щомъ Войводата и братъ му, който вървѣлъ следъ него, пристъпили прага на манастирската врата, прогърмѣли нѣколко пушки срещу имъ. Двамата братя били ранени, останалиятъ петь души избѣгали. Коне билъ заловенъ още тукъ, а Димко избѣгалъ. Отишелъ си дома, гдето се преоблѣкълъ въ женски дрехи. На другия денъ билъ заловенъ и той; и двамата били арестувани и отровени въ затвора.

Всички тѣзи стари войводи иматъ и това значение, че подържали борческия духъ у населението, та по този начинъ то станало повъзприемчиво къмъ идеята за една организирана и продължителна революционна борба, водена съ по-modерни срѣдства и общо въ цѣла Македония.

Първият революционен комитет от новата организация бил основан въ Прилеп още въ 1894 год. Началото било турено от Дамян Груевъ, Пере Тошевъ и Петър п. Арсовъ. Едни отъ първите членове били Атанасъ Ивановъ, Пере Свекяровъ, Григоръ Попевъ, Йорданъ п. Константиновъ, Георги Шивачевъ. Следните години съзаклятниците се увеличавали все повече и повече. Същевременно били образувани тъла и въ селата. Градският комитет ръководеше организационните работи и въ оклията. Особено се засилва организацията въ Прилепъ и Прилепско следъ 1898 г. Прилепъ даде видни революционери. Едни отъ тяхъ проявиха юначество и извършиха подвизи, които служеха за примеръ въ цълата организационна територия; — такива сѫ: Стоянъ Лазовъ, Йорданъ Гавазовъ, Тале Христовъ, Мирче и Георги Ацеви, Никола Караджуловъ, Георги Сугаревъ и пр. Други се проявиха като ръководители на цълата Вътрешна Организация — такива сѫ Пере Тошевъ, единъ отъ основателите на последната, и Гйорче Петровъ, който дълго време бѣ задграничъ представител на поменатата организация.

Прилепъ и сръбскиятъ режимъ

Въ турско време Хаджи Здраве, отивайки за Виена, билъ запитанъ въ Сърбия, отъ где е? Следъ отговоръ, че е отъ Прилепъ, последвалъ пакъ въпросъ: „Марко живъ ли е?“— „Какъ не? Живъ е, много здраве ви праща“, — отговорилъ съ подигравка Хаджи Здраве, а наивните сърби му благодарили за поздрава . . . . Ала за голѣма беда събитията се развиха покъсно така, че сърбите презъ 1912 год. окupираха сами цѣла западна Македония, а следователно и Прилепъ. Сърбите, които въ своя шовинизъмъ отиватъ до тамъ, щото нѣкои твърдятъ, какво Иисусъ Христосъ се е родилъ въ Крагуевацъ, считатъ Крали Марка за свой националенъ герой, когато въ сѫщностъ той е общобалкански такъвъ, макаръ и не заслужено: историята твърди положително, че Крали Марко по баща сърбинъ, по майка българинъ, управлявалъ българи, доброволно се е подчинилъ на султанъ Мурадъ I, призналъ се за васалъ на османския падишахъ и е загиналъ презъ 1394 год. въ Влашко, водейки бой на турска страна. Както и да е, но сърбите, когато дошли въ Прилепъ въ 1912 год., обикаляли старата градска крепость и всѣки зади-

галъ по единъ камъкъ за споменъ отъ „Маркови Кули“. Тъ често запитвали въ Прилепъ: „нѣмали бѣ джанамъ Марко роднини, потомство“? „Какъ да нѣма“! Отговарялъ шеговито Хаджи Здраве: „ние всички тукъ сме отъ Марково колѣно“. На шега, наистина, но сърбитѣ по едно време се опитаха да обосноватъ своето искане да имъ се отстѫпи Прилепъ съсъ съображението, че този градъ билъ нуженъ за възпитание на младите имъ поколѣния въ култа къмъ народните старинни предания за величие. Както е известно, споредъ сръбско-българския договоръ за съюзъ и приятелство, Прилепъ влизаше въ тази част отъ Македония, която бѣ призната за безспорно българска отъ сърбитѣ. Но апетитътъ иде ядейки, казва една френска пословица. Та и на сърбитѣ се отвори голѣмъ ищахъ да обсебятъ цѣла Македония въпреки всѣки договоръ. Известниятъ руски ученъ и политически деецъ г. П. Н. Милюковъ бѣ дошелъ въ Солунъ въ началото на 1913 г. На минаване презъ Бѣлградъ сръбскиятъ професоръ Цвиичъ бѣ му излагалъ съ цифри, колко кв. килом. по договоръ се падали на България и колко малко на Сърбия! А престолонаследникътъ Алекс-

сандъръ твърдѣлъ, че извѣнъ „спорната зона“ най-малко Прилепъ още трѣбва да се отстѫпи на Сърбия по национално-културни съобразежения! Въ сѫщностъ въ Прилепъ нѣма абсолютно никаква следа и никакъвъ споменъ отъ срѣбска култура.. При този свой манталитетъ сърбитѣ особено се взбѣсявали, когато прилепчани казвали, че сѫ българи. На 5 срещу 6 декември (ст. ст.) 1912 год. срѣбските окупационни власти дали банкетъ по случай празника Св. Сава. На банкета били поканени двадесетина градски първенци. Дѣржали се тостове за краль Петъръ, сина му Александъръ, „сияната“ срѣбска армия и пр. Прилепчани седяха като на тръне; ужъ ядатъ, а самитѣ тѣхъ яде нѣщо отъ вжтре. По едно време изправя се учительтѣ Атанасъ Лютвиевъ, който наскоро билъ дошелъ отъ Солунъ, и дѣржи тостъ: „Въ този тѣржественъ часъ, когато сме се събрали на тази трапеза, казалъ е, той, трѣбва да си спомнимъ и за подвизитѣ на храбрата българска армия, която съсъ своитѣ велики победи при Лозенъ-градъ, Люле-Бургазъ и Чаталджа съкруши главнитѣ вражески сили и обезпечи освободителното дѣло на сюза. Нека прочее, да дигнемъ чашиятѣ за до-

блестната българска армия и нейния върховенъ вождъ Н. В. Царя на българитѣ Фердинандъ I, ура!“ Сърбитѣ побледнѣли отъ злоба, българитѣ изтръпнали въ предчувствие, че нѣщо лошо ще стане; но че лошото ще стане още презъ вечеръта, това не искали да допуснатъ. Лютвиевъ, извиканъ вънъ, билъ предаденъ на агенти на „Черната ржка“, които го завели въ „Голгота“, и тамъ го удушили. Лютвиевъ изчезналъ още сѫщата вечеръ, вечеръта на тържеството, безследно!...

Въвъ всѣки македонски градъ „Черната ржка“ имала свои терористи и свое помѣщение, въ горния етажъ на което ставалъ разпитътъ на подозрения и нарочения, а въ долния него-вото изчезване или затриване. Прилепчани нарекли това помещение „Голгота“. Следъ Атанасъ Лютвиева „Голгота“ погълнала много още жертви. Набързо можахъ да узная имената на следнитѣ изклани хора: Арсо Поповъ, отъ с. Попадия, Попъ Никола отъ Кадино-село; Иванъ Мирчевъ отъ с. Никодимъ. Бившиятъ войвода Василь отъ с. Раецъ и трима тикве-шанчета били заклани въ село Трояци. Нѣкой си капитанъ Душанъ съ 50 души главорѣзи обикалялъ Прилепско, заставялъ всичко по-буйно

и будно, изтезавалъ, биелъ и убивалъ. Нѣкои успѣли да се изтрѣгнатъ отъ ржетѣ на свой палачи. Такъвъ е случаятъ напр. съ Д. Л-въ. Заведенъ въ „Голгота“, той билъ обесенъ съ главата на долу и безчовѣчно изтезаванъ да каже сѫществуването на новата организация противъ сърбитѣ. Когато го отвѣрзали, той съ едно мигновено движение счупилъ лампата и избѣгалъ; спасилъ се отъ неминуема смъртъ. Имало мнозина - арестувани, отъ които особено тежко билъ битъ П-въ. „Страшно бѣше влизането въ „Голгота“, разправяше г. П-въ. „Azъ и Я-въ, — продѣлжи той — бѣхме тежко наклеветени предъ сърбитѣ и ни зеведоха въ „Голгота“ на изследване. Мислехме, че нѣма вече излизане отъ тамъ. Следъ разпита, бѣхме закарани въ градския затворъ, отгдeto бѣхме освободени. Доносътъ не хвана място.“ Последнитѣ арести сърбитѣ извѣршили въ края на владичеството си. На 7 октомври били арестувани 27 души. А следъ 10 дена още 20. Закарани били въ Битоля, а следъ освобождението на този градъ се върнали въ Прилепъ. Григоръ Кондовъ, обаче, който билъ задигнатъ въ края на септемврий 1915 год., отвлѣченъ къмъ Скопие и

после върнатъ къмъ Кичево, биль убитъ въ Гостиваръ.

Мнозина въ Прилепъ и Прилепско повели и активна борба противъ сръбското владичество. Когато сърбитѣ почнали да събиратъ войници, повечето отъ града и селата се изпокрили. Тѣ разбирали отлично, че ще ги взиматъ новобранци не за добро: ще ги каратъ единъ день да се биятъ съсъ своите братя отъ свободна България, които ще воюватъ за тѣхното освобождение. Ако се мре, баре да има защо да се мре. Отъ такива бѣгълци Дамянъ Поповъ, долненецъ, съbralъ една чета отъ около 70 души. Дамянъ Поповъ почналъ да обикаля селата и подель старата агитация, сега противъ новото робство. Той посетилъ нѣкои села въ Мориховско и Тиквешко. При село Заградъ, недалечъ отъ Прилепъ, Дамянъ Поповъ ималъ сражение съ сърбитѣ.

Друга чета отъ 7-8 души образувалъ А.Д. отъ Прилепецъ. Надъ село Варошъ, въ една пещера надъ „Маркови кули“, се криели 40 души въоржжени съ пушки.

Всичко това показва, че ако не бѣ избухнала толкозъ скоро общоевропейската война, въ която следъ една година се намѣси и Бъл-

гария за освобождението на българите въ
Македония, последнитѣ щѣха да се подготвятъ
за нови въстанически действия противъ омраз-
ното сръбско владичество.

Трескавецъ

Северо-западно отъ Прилепъ до самия Златовръхъ, който представлява една колосална, неправилна и пресъчена пирамида отъ грамадни скали, се намира манастирътъ Трескавецъ, издигнатъ въ паметъ на Св. Богородица. Азъ бъхъ ходилъ и другъ пътъ преди 18 години, току що свършилъ битолската българска класическа гимназия, на това място, но въ въображението ми бъха останали твърде смъжти следи отъ манастира. Друго бъсъ Златовръхъ. Съ пъргавината и безстрашието на младостта азъ тогазъ се изкачихъ на самия върхъ на каменистата планина, съ рисъкъ при най-малко подхлъзване на крака да счупя главата си, и предъ очите ми се откри въ цѣлия си ширъ пространното Пелагонийско поле, забиколено съ венецъ отъ планини, отдълнитѣ върхове на които си съперничеха въ стремежа да стигнатъ по-близу до небето, но всички бъха надминати отъ величествения Перистеръ.

Златовръхъ бъ оставилъ живи следи въ паметта ми и азъ го заварихъ и сега тъкмо такъвъ, какъвто го знаехъ отъ онова време и какъвто бъ оживѣлъ въвъ въображението ми.

Сега вече ме привличаше повече манастирътъ, не разбира се отъ мистическо настроение; до тамъ не е дошла работата... Потеглихме, съ спътниците ми отъ Скопие, г. г. П. З-въ и М. П-въ, на коне надвечеръ на 23 юни, Петдесетница. Когато възвихме по планината нагоре, пътътъ се оказа невъзможенъ, и макаръ да яздѣхъ, стори ми се манастирътъ, подалечъ отколкото при първото ми посещение, което направихъ пеша съ другари съученици. Следъ два часа пристигнахме благополучно. Но на връщане ужъ по добрия пътъ, насмалко щѣхъ да се сгромолясамъ съ все конь върху една канара и щѣхъ да стана на пестиль. Прилепчани трѣбва да направятъ добъръ пътъ за своята светиня.

Когато влѣзохме въ манастира, се бъ вече мръкнало. Тукъ заварихме кмета на Прилепъ г. Д. Раевъ съ чиновниците на общинското управление. Възползвани отъ двета празника, тѣ бѣха дошли на почивка и приятна забава. Посрещнаха ни като драги гости и къ-

сно до вечеръта прекарахме въвъ веселие. Непостижимиятъ по своята игра Кочо Колишърковъ съ игритъ си надмина всички. Презъ всичкото кратко време — единъ предъ обядъ — азъ нѣмахъ възможность да изучава по основно манастира „Трескавецъ“ и целъта на тѣзи редове е да се заинтересуватъ лица подгответи за старинни изследвания.

Черквата е стара. Запазени сѫ писмени данни и фрески отъ края на XIII и началото на XIV вѣкове. Ала погрешно е да се мисли, че манастирътъ е основанъ тогавъ: той е много по-старъ, може би отъ времето на царъ Бориса. Епитропътъ ми сочеше единъ образъ, при владишкия тронъ, за образъ на царь Бориса. Азъ нѣма тукъ нито да отрека, нито да потвърдя това. Въ лѣвото предверие на храма въ една плитка ниша, при образа на Св. Богородица съ Христа въ рѣце, се чете красиъ славяно-български надписъ: „Изволеніемъ отца и споспѣщеніемъ сина и совършеніемъ светаго духа и по милости пречистая Богоматери . . . изписа се сый образъ въ лѣто 6939 месецъ октомврий 14,“ (цифритъ на годината и месеца сѫ по славянски). Значи, този образъ, ако съмъ прочелъ вѣрно датата, е написанъ въ 1431 го-

дина. Другъ по-новъ надпись, който свидетелствува, че манастирът си е останалъ български и презъ времето на фанариотското духовно робство, е оня на игумена Киръ Х. Тимотей, който посетилъ Света Гора и донесълъ отъ тамъ една картина. Подъ картината по-менатиятъ игуменъ между другото пише: „А великая чума била въ всѣмъ турскомъ царствѣ и нетокмо въ болгарской земли, но и въ влакхій въ Стамболъ въ Иеросалимъ въ шамѣ въ анатолій и Египетѣ и просто рещи въ всѣхъ островѣхъ Бѣлаго морѣ“. Тази лѣтописна бележка носи дата съ славянски цифри 1813 год. 31 декемврий.

Епитропътъ на манастира ми разказа и легендата, която бѣхъ слушалъ по-рано отъ баба Йонка Зойчева. При калугеритѣ въ Трескавецъ дошла да се причести сестрата на българския царь Шишманъ, Мария. Тѣ ѝ отказали, понеже се оженила за турчинъ, — султанъ Мурадъ, — и съ това измѣнила на вѣрата. Богъ не одобрилъ тази постежка на монаситетъ и тѣ били прогонени отъ единъ грамаденъ змей, който се настанилъ въ черквата. Манастирътъ запустѣлъ. Следъ години единъ овчаръ, който си пасѣлъ стадото по Златовръхъ, вижда уста-

та на кучетата му оцапани въ кръвь. По тъхните следи влиза въ храма и вижда проснатъ на плочитѣ единъ лешъ, обърнатъ на пихтия. Змеятъ билъ убитъ отъ гръмъ. И епитропътъ ми посочи една голѣма пукнатина на черковното кубе, следа ужъ отъ гръма. Въроятно черквата се е пропукала отъ землетресение. Съществуващи сега манастирски сгради, монашескиятѣ килии и стаитѣ за гости сѫ отъ ново време и сѫ строени на два пъти. Въ началото на XIX вѣкъ, а именно въ 1829 година „съ Повела Садразамова“ при игуменството на монаха Амвросия, — споредъ единъ надписъ въ лѣвото предверие на храма, — сѫ били построени килийтѣ въ южното крило на манастирската сграда. Тѣ сѫ низки и тѣмни. Една отъ тѣхъ е служела за училище, а въ най-хубавата живѣтель игуменътъ. Подъ килийтѣ се намира трапезарията, въ дъното на която личатъ слабо запазени фрески. Новитѣ постройки въ северното, западно и източно крила сѫ двоетажни, съ доста добри, свѣтли стаи. Презъ тази година нѣколко стаи въ източното крило обърнали на салонъ, като премахнали стѣнитѣ по между имъ. Стаятѣ сѫ правени отъ отдѣлнитѣ еснафи или отъ видни

фамилии. Най-хубави сж стаята на Хаджи Илиевци и оная на американците (гурбетчии гъ въ Америка). Надъ вратата на всѣка стая има плоча съ надпись, който показва съ чии по-жертвувания е направена. Всичките стаи сж 48 и сж направени въ 1867 год.; нѣкои сж после поправяни. Въ това време Прилепъ е въртѣль голѣма търговия, занаятитѣ сж били много развити, изобщо градътъ се намиралъ въ цвѣтуще състояние. Прилепските еснафи, около 30 на брой, сж подържали и други манастири въ околията — Слепченския, Зързенския и Варошкия Св. Арахангелъ. Подъ иконата на Св. Никола въ последния стои надпись, че тя е подарена отъ еснафъ просячки, значи и просячките еснафъ не е искалъ да остане по назадъ отъ другите въ съревнованието за бо-гоугодни и народни дѣла. Прилепчани жер-твуватъ за черкви, манастири и училища стига да иматъ довѣрие въ управителите имъ. Оби-чай е станало, щото всѣки по-заможенъ да завещае известна сума преди смъртъта си на черквата, училището или манастира. Така х. Мир-че Бомболъ направилъ предсмъртно завещание 500 лири турски за направа на ново училище въ Прилепъ; х. Ангеле х. Илиевъ завещалъ

на църквата Св. Благовещение 100 лири. А тъ
не сж били нито първи, нито последни пожерт-
вуватели. Прилепчанинътъ като посети мана-
стира, непремѣнно ще подари по-голѣма или
по-малка сума на касата. На такива пожерт-
вувания отъ отдѣлни лица или цѣли еснафи
Трескавецкия манастиръ дължи своето благо-
състояние. Св. Богородица е притежателка на
значителни движими и недвижими имоти. Презъ
текущата година манастирското настоятелство
е купило на Св. Богородица единъ чифликъ
за 50,000 лева. Трескавецкиятъ манастиръ е изи-
гралъ голѣма роль като огнище на българска
просвѣта презъ епохата на двойното робство.
Манастиритъ Трескавецъ при Прилепъ, Св.
Наумъ на Охридското езеро и Св. Иванъ Би-
горъ при Дебъръ сж имали това значение за
юго-западната часть на Македония, каквото е
ималъ Рилскиятъ манастиръ за северната и срѣд-
на часть на България. Трескавецкиятъ манастиръ
съ голѣмитъ си доходи и занапредъ може да
запази просвѣтното си значение, като издържа
много отъ училищата въ града. За гражданитъ
той ще продължава да служи за място на по-
чивка и отдихъ презъ лѣтните горещини.

ВЪСТАНИЕТО ВЪ КРУШОВО.

На 26 юни 1918 год. посетихъ Крушово. Макаръ и да не разполагахъ съ повече време, дошелъ веднажъ до Прилепъ, тръбаше неизбежно да видя главната сцена на Илинденската героична трагедия. Стояхъ само единъ не цѣлъ, день. Разгледахъ града съсъ старитѣ му кжщи, опожаренитѣ и възстановенитѣ жилища. Видѣхъ разрушената черква, която била украсена съ най-художествено изработенъ иконостасъ отъ нашите майстори рѣзбари. Видѣхъ и хубавата нова училищна сграда.

Бѣхъ на гости у г-на Наума Томалевски, кметъ на града. Пожелахъ нѣкой очевидецъ да mi разкаже за въстанието въ Крушово. Той ме насочи при Миле Станоевъ. Ето що помнѣше Миле.

Следъ връщането на Никола Каревъ, който представлявалъ Крушовския районъ на конгреса въ Смилево, 15 май 1903 год., и който билъ избранъ отъ поменатия конгресъ за горски началникъ, селянитѣ милиционери били свиквани по-често на обучение и изобщо мѣстниятъ комитетъ развивалъ по трескава дейностъ. Всѣки посветенъ въ революционното дѣло

свашащаль, че е вече близку решителниятъ день. Датата за прогласяването на въстанието била известна само на главния въстанически щабъ. Отъ милиционерите въ града първи били повикани въ четата десетина момчета, синове на голѣмитѣ богаташи. Това било сторено нарочно да ангажиратъ предварително последнитѣ въ предстоящата неравна борба.

На Илинденъ вечеръта, четитѣ, които имали назначение да освободятъ Крушово, сѫ се промъкнали незабелѣзано въ околностите на града. Къмъ 11 часа вечеръта на 2 срещу 3 августъ (н. ст.) въстаниците се групиратъ извънъ града, подъ самия Крушевски балканъ. Всѣки войвода има своята операционна задача. Ив. Наумовъ Алебака трѣбвало да нападне казармитѣ; Андрея Христовъ — правителствения домъ, където квартирувала жандармерията; Гюрчинъ заеъ позиции доле на шосето при Кале; Пито Гули, — войвода на Крушовската районна чета, състояща се отъ 80-тина души, — се разположилъ на Чернивърхъ; отдѣлни момчета отъ тази чета имали назначение да ловятъ низъ града бѣгащи жандари, чиновници и др.; Ташко Каревъ билъ катоваренъ да държи друга височина около Дълбока рѣка.

Подпоручикъ Тодоръ Христовъ съ ржководното тѣло, състояще отъ Тома Никлевъ, Никола Каревъ, Атиногенъ Хаджовъ, Григоръ Божиновъ и Тодоръ Павловъ, — образували щаба и ржководѣли действията отъ мѣстността Гумене. Всички въстаници били 750—800 души, отъ които 50-на отъ града.

Първо трѣбвало да нападнатъ хюкюмата, правителствения домъ, олицетворение на властта, противъ която се повежда борбата. Презъ деня още Никола Ивановски и братъ му Лецо се скрили въ намиращата се наблизу черква, за да отворятъ вечеръта, та да могатъ да влѣзатъ въ нея четниците, нападатели на конака.

Полунощъ преваля. Тишина. Нигде лампа не свети. Тъмнина е по улици и кжщи. Съкашъ всички спятъ не, ами очакватъ съ за泰安ъ дъхъ нѣщо велико и страшно, мило и опасно. Една, две, петь пушки гръмватъ и раздиратъ плащаницата на нощта. Камбаните забиватъ. Първиятъ актъ отъ трагедията почва съ християнския знакъ за обявяване на тържество. Стрелбата срещу конака зачестява отъ всички страни. Ураа! . . . Ура! . . . приглашава смѣсениятъ звукъ на камбаните и гър-

межитѣ на пушките. Градътъ е явно буденъ. Жените и децата се прикриватъ, да не се отпlesне изъ невиделица крушумъ. Тѣ чакатъ свободата, за да се раздвижатъ и да се радватъ...

Четирима стражари въ правителствения домъ загинватъ, четирима избѣгватъ. Мюдюрътъ не билъ тамъ. Приставътъ и нѣколко колджии се скрили въ кладенеца и се удавили. Полицейскиятъ агентъ, чиновникътъ по горите (балканъ-маймури) и телеграфопощенските чиновници съ раздавачите, всичко 8 души, били заловени и избити. Семействата имъ били запазени здрави читави.

Следъ дадения сигналъ отъ черквата Ив. Наумовъ Алебака открива огънь срещу казармата, въ която квартирували въ момента около 40—50 души. Останалите отъ мѣстния гарнизонъ, около 150 души, се намирали по селата да гонятъ комитите и да подпомагатъ бирниците за събиране данъка. Тѣ не могли да знаятъ, че комитите сѫ решили да дойдатъ при тѣхъ... Въ престрелката тукъ паднали и отъ дветѣ страни. Особенъ куражъ проявилъ тржбачътъ на аскера: макаръ и тежко раненъ, той продължавалъ да се бие,

до като бива доубитъ. Часть отъ аскерлиите избѣгали къмъ Алдинци, а други се залостили въ казармата и се отбранявали. Тогазъ се прибѣгва къмъ огъня. Съ тулумбата на общинското управление биватъ напрѣскани съ петроль и спиртъ казармата и конакътъ и запалени. Ала зданията, бидейки каменни, не горѣли. Тогазъ нахвѣрлятъ въ сградите стомнички пълни съ петроль и спиртъ и подиръ тѣхъ запалени пачаври. Пърео конакътъ, после и казармата пламватъ. Останалитѣ да се защищаватъ до последенъ моментъ въ тѣхъ изгарятъ. Запалени били квартирите и на колджиите. До 2 часа следъ обѣдъ се свършва това.

Крушево е свободно. Граждани, гражданки, деца излизатъ и се поздравяватъ. Едни отиватъ къмъ щаба. Други носятъ на позициите храна и вода. Настроението се повишава още повече, когато се пръсналь слухъ за голѣми успѣхи въ Костурско и че предстои падането на Прилепъ. Избрано било привременно управително тѣло на града, въ което влѣзли Теохаръ Нешковъ, Христо Петрушевъ и Мито Секуловъ, търговци. Задачата на това тѣло е била да се грижи за реда въ града, да събира пари, храни и пр. Цѣлиятъ градъ се поставилъ въ услуга на въстаниците.

Четитъ държатъ всички пътища, които водятъ за Крушово. Селяни турци идѣли на пазаръ; едни били избити, други се върнали. Изпратена била прокламация по турските села, въ която имъ се съобщавало, че турската властъ е унищожена, а тѣ се поканвали да бѫдатъ мирни, ако искатъ да не си изпатятъ.

Нѣколкото опита на отряди отъ аскеръ и башибозукъ да напреднатъ къмъ Крушово и да разбиятъ въстаниците били осуетени решително отъ последните. Отъ 6-й до 12-й августъ въстаниците не били обезпокоявани. Турците събириали сили да се разправятъ изведнажъ съ дръзката рая. Жителите на свободния градъ също се готовели за отбрана: копаели окопи, лъели патрони и пр. Приготвено било и топче отъ черешово дърво, бронирало отъ желязаря Тодоръ Ставревъ, ала още при първия опитъ съ него се пукнало иззадъ и се пръснало.

На 11-й августъ празничното настроение на крушевчани се развалило отъ лошо предчувствие. Цѣлото Прилепско поле почернѣло отъ низами. Бахтияръ паша съ 15 хиляди войска потеглилъ да превземе непокорния градъ. Настижелнието се почнало отъ всички

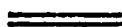
страни. Артилерията била насочена по шосето Прилепъ—Крушово. И отрядът по кичевския пътъ бил снабденъ съ горска артилерия.

Сражението почнало на 12-й заранъта. Преди това бил пратенъ парламентъръ, който поканилъ въстаналигъ да сложатъ оръжието и се предадатъ. Последниятъ гордо отказали. Артилерията почнала тогава да съе смъртъ сръдъ позициите на четитъ. За всъване тероръ бил обстреляванъ и градътъ. Една граната паднала върху черквата, друга ударила къщата на Никола Ивановски. По-голъма битка станала на Мечкинъ-каменъ, где юначниятъ войвода Пито Гули падналъ убитъ почти съ всичките си момчета: отъ 80 души се спасили само 7. Гюрчинъ водилъ бой на шосето Прилепъ—Крушово; Ташко Каревъ на Дълбока река, а отдельониятъ началникъ Георги Стояновъ на Слива. Грамадно било численото и техническо надмошне на неприятеля. Районниятъ щабъ видѣлъ, че не може по никакъ начинъ да биде задържанъ градътъ и заповѣдалъ отстъпление. Съ четитъ хукнали да бѣгатъ и гражданитъ, — мжже, жени, деца. Победителната войска и бashiбозукътъ се предали на грабежъ и следъ това запалили къ-

щитъ и дюкянитъ. Изгорѣли около 300 кжщи и дюкяни — всички въ долната и срѣдната часть на града. До като палачигъ стигнали до горната часть, — тукъ се бояли да нахлуятъ бѣрже, защото е близу корията, — дошла заповѣдъ да спратъ безчинствата.

Крушово е било свободно цѣли десетъ дена. Колкото възторгътъ билъ голѣмъ въ началото, толкозъ уничието е било по-силно отъ злополучния край. Жителитъ, които били се изпокрили въ близкитъ и по-далечни гори, починали на втория и третия денъ следъ по-грома да се връщатъ. Между завърналитъ се билъ и Григоръ Божиновъ, отъ въстаническия щабъ. Обстоятелството, че той е могълъ да се укрие и не е билъ предаденъ, показва, какво моралътъ у населението си останалъ високъ и следъ тази голѣма катастрофа.

Крушово не се вразуми: то участвува въ революционната борба и подиръ голѣмото Илинденско въстание.

ЕДНА ЕКСКУРЗИЯ ВЪ КОСТУРСКО

Въ началото на учебната 1899/900 год. битолската класич. гимназия ставаше пълна и всички ученици отъ VII класъ на солунската м. гимназия, по нареждане на екзархията, заминахме за Битоля да довършимъ сръдното си образование. По този начинъ менъ се падна случай още като ученикъ непосрѣдствено да се запозная съ много градове и мѣстности въ юго-западна Македония. Презъ великденската ваканция, по покана на другаря Търпенъ Марковъ, нѣколцина интимни и идейни приятели предприехме екскурзия до родното му село Вишени, но съ такъвъ маршрутъ, щото да можемъ да видимъ повече села и мѣста. До Леринъ отидохме съ желѣзница, а отъ тамъ нататъкъ апостолски: всички бѣхме порядъчно бедни, за да не можемъ да наемемъ коне. Ала 18—20 годишната ни възрастъ не позволяваше да се плашимъ и отъ най-дѣлгия и уморителенъ путь.

Отъ Леринъ поехме шосето презъ Бигла и доста потъ похарчихме, докато се изкачимъ на Песодерския проходъ. Тамъ се превалаше вече къмъ Костурско и за туй тукъ се намираше неизбѣжната за такива мѣста кула, где-

то жандари, а по после и войскови отдѣлния бдѣха за движениета на хората отъ една кaza въ друга. Другаритѣ отъ Костурско считаха това място, макаръ и пазено, най-опасно отъ пътя ни. Въ прохода се намира влашкото село Песодеръ, съ около стотина кжщи, което остана въ лѣво отъ пътя ни. Навлѣзохме въ една планинска долина, която ставаше все по-дѣлбока предъ насъ и се огласяше отъ шума на буйната рѣка, водеща началото си отъ прохода и прибираща потоци отъ дветѣ страни на голѣмата планинска пазва. Низко вече оставихме отсреща си, въ лѣво отъ рѣката, чисто бѣлгарскиятѣ села Жельово съ 250 кжщи, Руля съ стотина и Брезница—120 кжщи. Тѣзи села, разправяше ни Марковъ, искали да минатъ подъ вѣдомството на екзархията, ала по съветигъ на революционната организация не направили постежки за това и на име се считали отъ властъта за гъркомански; по този начинъ се избѣгваше подозирането имъ въ комитаджилъкъ и по свободно служеха на освободителното дѣло. Цельта на първия ни денъ бѣ селото Смѣрдешъ. Отъ това село бѣ нашиятъ съгласникъ и приятель Пандо Кляшевъ, който въ 1903 г. стана нелегаленъ,

а после се постави на чело на Битолския окръженъ революционенъ комитетъ. Кляшевъ падна убитъ въ сражение съ турска потеря въ с. Дръновени.

Селото Смърдешъ, разположено на една стръмнина, броеше тогазъ 360-на чисто български къщи. Мѣстниятъ революционенъ комитетъ знаеше, че всички ние, екзкурзиянтъ ученици, сме отдавна членове на организацията и ни устрои една вечеринка, въ която участвуваха и нѣколцина по-първи селяни. Тъкмо тогава насокро бѣха получени революционниятъ букваръ и революционната читанка. Отъ първия четѣха — съкашъ за да видимъ, че си знаеха добре уроците, — разни сентенции, извлѣчени отъ библията и изъ народнитѣ пословици, оправдаващи бунта за свобода и проповедващи насилие противъ насилиниците. Читанката пъкъ съдѣржаше подбрани революционни четива и пѣсни. Следъ горещъ разговоръ, въ който имаше много закани къмъ тиранините и една безгранична вѣра въ правотата на каузата и нейния успехъ, вѣра, която караше въ първите вѣкове на християнството мѫчениците да мрать съ усмивка на уста, домакини и гости запѣха въ читанката: „Гора

ечи балканъ стене, самъ юнакъ на коня, съ тръба зове свойтѣ братя, всички на оржжие".

„Огнь пламна въ Балкана, въ Балкана Шипченски" и др. под. При първата пѣсень на читанката имаше нарисуванъ единъ конникъ. За последното не съмъ сигуренъ: 18 години се минаха отъ тогазъ,¹ много събития се преживѣха, и въ този моментъ, когато си припомнямъ паметната онази вечеръ, питамъ се, бѣ ли образътъ действително въ читанката или се е властно откроилъ въ юношеското ми въображение отъ пѣсеньта? Бихъ желалъ да намѣря една такъва читанка и да провѣря...

Селото Смърдешъ, следъ три години, жестоко бѣ наказано за бунтовничество: въ май 1903 година турски аскеръ въ това село открилъ организационна чета, съ която ималъ престрелка. По този случай турцитѣ изгорили 166 кѫщи, а отъ жителитѣ били избити, изклани и живи изгорѣни 87 души — мѫже, жени и деца. Това, обаче, не сломи духа на смърдешани и тѣ продължиха да служатъ на освободителното дѣло и следъ голѣмото македонско възстание.

---

¹ Тѣзи редове сѫ писани въ 1918 год.

Отъ Смърдешъ, напрѣко презъ планината по каменисто сухо мѣсто, та ни се набиваха краката, отидохме въ с. Джмбени, и то чисто българско, състояще отъ 280 кжщи. Срещнахме се съ нѣколцина селяни, у които констатирахме сѫщо такъвъ възторженъ революционенъ духъ. Джмбени даде на организацията много борци, между които най-видно мѣсто заематъ ржководителитѣ и после войводи: Лазаръ п. Трайковъ и Лазаръ Московъ. Първиятъ свърши солунската м. гимназия, бѣ учитель и председатель на оклийския комитетъ въ Костуръ и единъ отъ основателитѣ на четничеството въ този край; падна убитъ въ 1904 г. Лазаръ Московъ, съ когото имахъ лично познанство отъ битолската гимназия, — той бѣ въ VI кл., когато азъ бѣхъ въ VII, — бѣ сѫщо така екзалтиранъ и безстрашенъ борецъ, всецѣло предаденъ на организацията. И той подобно на Лазаръ п. Трайковъ още на ученическата скамейка бѣ далъ клетва да се самопожертвува за освобождението на раята. Той като войвода бѣ убитъ презъ 1902 г. въ село Вишени.. И селото Джмбени си жестоко изплати. На 11 Августъ 1903 год., въ разгара на голѣмото Илинденско въстание следъ де-

веть часово сражение въ Джмбенската гора между 500 души въстаници, — подъ началството на Лазаръ п. Трайковъ, Пандо Кляшевъ В. Чакалarovъ, Митре Влашето, Ст. Стерьовски, Кономладски и Л. Киселинчевъ — и хиляденъ аскеръ, селото било бомбардирано и цѣлото унищожено.

На великия петъкъ бѣхме въ Костуръ, малъкъ градъ съ 6000 жители, отъ които половината гърци, а останалите турци, българи и евреи. Въ това отношение Костуръ напомня Мелникъ: малъкъ гръцки оазисъ въ една отъ най-чисто българските околии. Градътъ е разположенъ амфитеатрално на една височина. Улиците му сѫ тѣсни и криви, послани съ калдъръмъ, по който човѣкъ като ходи бѣрзо, рискува да си счупи краката. На горната часть на града се виждатъ остатъци отъ стѣните на средновѣковната цитадела. Но едва сѫ останали следи въ въображението ми отъ това: погълнатъ отъ мисли за настоящето и бѫдещето, менъ малко тогавъ интересуваше миналото, за да обърна внимание върху остатъците на древността. Въ подножието на града плиска водитъ си Костурското езеро, по брѣга на което се зеленѣяха високи треви и

храсти, та даваха цвѣта си на водата. Отдалечъ езерото изглеждаше на единъ грамаденъ изумрудъ, цвѣтътъ на който се прелива въ много тънки нюанси отъ ясно-зеленъ къмъ тъмно-зеленъ. Не зная презъ други годишни времена, какво изглежда езерото, но за менъ то си остана за винаги зелено. Въ града бѣха се стекли маса хора отъ околията на пазаръ — едни да купуватъ, други да продаватъ, — зеръ Великденъ бѣ следъ день, — та дадоха напълно българска народностна физиономия и на града; гърцитъ бѣха се удавили въ това море отъ българско население. Тукъ посетихме българската митрополия, гдео ни посрещна архиерейскиятъ намѣстникъ, попъ Търпо, — милъ родолюбивъ старецъ, който отъ дълго време ржководѣше въ църковнитѣ дѣла българското паство въ епархията; посетихме II-то класното училище, гдео добиваха по-горно образование децата на многобройнитѣ и голѣми села на околията.

Трѣбаше да отидемъ и въ Хрупища, родното място на приятела ни съгласникъ Георги Христовъ, който ни бѣше спѫтникъ, откато бѣхме потеглили отъ Битоля. Не можехме да му откажемъ, пъкъ желаехме да

видимъ и този градецъ, разположенъ на равно място ; броеше тогазъ около 2700 жители, отъ които 1200 българи, 700 турци и приблизително толкова власи. Последнитѣ се гърчеха. Нашите бѣха успѣли да се наложатъ, макаръ и постоянно шпионирани предъ властьта отъ турци и гъркомани.

По пътя отъ Костуръ за Вишени, Търпенъ Марковъ ни посочи насрещу отъ дясното въ една зеленѣща се терасовидна местность, далечъ въ хоризонта, селото Бобища, чисто българско село отъ около 140 кжщи, родното място на съгласника ни Манолъ Розовъ, който напусна учителството, пое войводството на местната чета и падна убитъ въ неравната борба презъ 1903 г. Следъ нѣколкодневно пѫтуване съ най-разнообразни впечатления, стигнахме най-после с. Вишени. По пътя бѣхме оставили вече нѣкои отъ другаритѣ по селата имъ, та останахме да гостуваме на Търпенъ Маркова, Георги Тодоровъ отъ гр. Тетово и азъ. Бащата на Търпена, голѣмъ родолюбецъ, ржководителъ на местния комитетъ, съ значително влияние въ оклията, отсѫтствуваше. Приемътъ, който ни направи при все това любезната домакиня, бѣ най-сърдеченъ. Тя не

можеше да се нарадва на своя най-голъмъ синъ и намъ, неговитѣ най-близки приятели, та почна да се суети на горе на долу, за да ни нахрани по-добре. Тя също бѣше посвѣтена въ революционната тайна; волята на нейния съпругъ и на сина ѝ бѣше и нейна воля. Тѣ, уважавани отъ всички, можеха ли да не бждатъ предадени на народното дѣло? И тя, треперейки въ душата си за участъта на своите близки, застрашавани постоянно съ арестъ и нѣщо по лошо, бѣ се примирила напълно съ тази жестока необходимостъ на времето.

Селото Вишени е сгущено въ северната част на Костурското поле и влизаше въ Полопе-колъ. То броеше тогава около 1200 жители, всички българи. Къщите въвъ Вишени бѣха каменни и двоетажни, доста чисти и удобни за живѣене. Както и другите, посетени отъ настъ села, и тукъ малко може бѣха останали; голъмото мнозинство бѣха на гурбетъ въ Цариградъ или свободна България. Първиятъ селянинъ, съ когото се запознахме, бѣ дългогодишниятъ революционенъ работникъ Колю. Срѣденъ рѣстъ, много здравъ, твърде подвиженъ, съ проницателенъ погледъ и внушително засукани мустаци, той бѣ голъмъ терористъ.

Наскоро бѣ убиль двама душмани и бѣ ги заровилъ въ близката гора, корията: Пращенъ е билъ въ Цариградъ по организационна работа. Началникътъ на училищния отдѣлъ Василь Кжнчевъ, който съ многобройнитѣ си трудове по етнографията и географията на Македония има неоценими заслуги за отечествената наука и националната кауза, бѣ влѣзълъ въ остъръ конфликтъ съ революционната организация. Работата бѣ дошла до тамъ, че или Кжнчевъ трѣбаше да си върви или организацията да капитулира предъ екзархията. А организацията бѣ станала вече общественъ факторъ, на волята на който всичко трѣбаше да се подчинява. Единъ день Колю отъ Вишени се явява при Негово Блаженство екзархъ Иосифъ I и му предава устно ултиматума на Централния комитетъ: Василь Кжнчевъ въ 24 часа да напустне Цариградъ. Екзархътъ почналъ да възразява нѣщо. — „Азъ не можахъ да слушамъ никакви обяснения, разказваше ни Колю; менъ бѣ поръчано съ добро или зло Кжнчевъ да напустне екзархията, та прекъснахъ Негово Блаженство и подигнахъ полата, за да види добре арнаутската ми кама“.

Кънчевъ бѣ уволненъ и си замина за Цариградъ. Революционната организация се наложи на Екзархията.

Празниците прекарахме твърде приятно. Отивахме на ловъ съ Колю въ корията, направихме визити на по-първите къщи, между които личеше по своята почти градска наредба онази на Бакрачеви; упражнявахме се да стреляме отъ прозореца на Колювата пъща, — тя бѣ на края, — като се целѣхме въ едно близко дърво. Вишени бѣ комитско гнездо и главно свърталище на четата въ Пополе. Въ 1902 тукъ бѣ откритъ съ четата районниятъ началникъ Лазаръ Московъ. Съ него е билъ и Колю. И двамата паднали убити въ сражението, а селото било ограбено отъ потетата. На 3 септемврий 1903 год. — презъ големото Илинденско въстание, следъ деветъ часове сражение между 150 въстаници и квартируващата въ селото турска войска, — селото било опожарено отъ последната. Оцелѣли само 7 къщи. Избити били шестъ души стари хора, между които и свещеникътъ.

Приятельтъ ни Търпенъ Марковъ е отдавна покойникъ: Добилъ неизцѣрима болесть въ гръбначната кость отъ нощно скитане съ

мѣстната чета като учитель и ржководителъ; преследванъ отъ властъта и нездравъ да води четнишки животъ, той бѣ дошълъ въ София да се цѣри. Тамъ се срещнахме въ началото на 1902 год., но скоро се раздѣлихме, защото азъ заминахъ съ чета. Следъ голѣмoto въстание пакъ се видѣхме презъ 1904 год. въ София. Тукъ той и почина отъ туберколоза въ гръбначната кость.

На връщане, за да бѫде екскурзията ни по-пълна, взехме другъ путь, по-прѣкъ, а не по който дойдохме. Минахме презъ Бабчоръ, — 1080 жители, всички българи, — планинско село, кѫщитѣ на което бѣха покрити съ каменни плочи (тикли). Въ това отношение то досущъ приличаше на с. Баница, въ Сѣрската околия. Следъ като обѣдвахме съ ученици отъ това село, поехме направо къмъ планината Вичъ, която едвамъ прекосихме, поради падналия снѣгъ и навѣялитѣ прѣспи, та не винаги улучвахме пжтеката. Следъ уморителенъ дълъгъ ходъ презъ с. Арменско стигнахме въ Леринъ, гдето пренощувахме и на следния денъ продължихме съ желѣзницата до Битоля.

Никѫде другаде въ нашето отечество не

съмъ среща на толкова свѣстни, родолюбиви, фанатично привързани къмъ родината и свободолюбиви селяни, както въ Костурско. Язъ бѣхъ посетилъ по-рано Ресенъ, Охридъ, Струга, пакъ съ другари ученици отъ тѣзи мѣста; възхищавахъ се отъ възвишения патриотизъмъ на тѣхнитѣ жители, отъ голѣмото имъ национално съзнание, отъ благородството на характера имъ, но у тѣхъ не констатирахъ такава екзалтация, каквато намѣрихъ у селянитѣ въ Костурско. Дали да обяснимъ това съ близостъта на последнитѣ съ Гърция, отъ която въ продължение на вѣкове е била застрашавана българската имъ народност, поради което се е изострило силно у тѣхъ националното чувство и се е създадъ борческиятъ имъ темпераментъ? Дали не се дѣлжи това на постоянния имъ гурбетчилъкъ, който непремѣнно е повлиялъ върху тѣхното умствено развитие? Може би, — и на едното и другото. Въвъ всѣки случай, българите въ Костурско взеха масово участие въ голѣмото Илиндеско въстание, — тѣ дадоха най-много борци презъ това въстание, но и най-много си изпатиха. Въстанието въ Костурско трая два и половина месеца, безъ да бѫде по-

тушено и биде преустановено на 14 октомврий (н. ст.) по заповѣдъ на главния въстанишки щабъ. Въ Костурско само презъ Илинденското въстание сж станали 17 голѣми сражения, въ които сж се сблъскали 4170 въстаници съ 30,360 аскеръ. Убити и ранени сж били 83 въстаници и 513 аскерлии. Но костурските въстаници сж водѣли сражение и въ Леринско, и въ Мориховско. При потушаването на въстанието въ Костурската каза сж били изгорени 2750 (27%) кѫщи, обездомени 15,650 души и изклани 413 души.

Макаръ и далечъ, най-далечъ отъ свободна България, българите отъ Костурско, върващи въ жизнеспособността и мощта на нашето племе, водиха революционната борба за свобода съ най-голѣмо себеотрицание.
